

***ИЖТИҲОД
ВА ЯНГИЛАНИШ***

IJTIHAD
and
RENEWAL

Said Shabbar

(ШТ) «Китобларининг қисқача сериялари»

ИЖТИҲОД ВА ЯНГИЛАНИШ

Саид Шаббар

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Бишкек 2022

УДК 297
ББК 86. 38-6
С 14

Китоб ҳомийси:

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Херндон Виржиния АҚШ

Билимлар интеграцияси институти (ИКИ)

Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Саид Шаббар

Китобни ўзбекчага таржима қилган: Эшбоева Рахат: – Б.: 2022

Китоб муҳаррири: Мирзахидова Муяссар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рухсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қоидалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини ақс эттириши шарт эмас. Ташқи ва хорижий web-сайтларда ношир URL манзилларнинг тўғрилиги учун жавобгар эмас ва бундай сайтлардаги материалларнинг аниқ ёки долзарблигига қафолат бермайди. «Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

**Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан
тасдиқланган №86**

Ижтиҳод ва янгиланиш (Uzbek)

Саид Шаббар

ИИТ «Китобларининг қисқача сериялари»

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

1444 АН / 2022 СЕ

Paperback ISBN 978-9967-08-954-9

Ijtihad and Renewal (Uzbek)

Said Shabbar

ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)

1439 АН / 2018 СЕ

Paperback ISBN 978-1-56564-981-1

IIIT

P.O. Box 669

Herndon, VA 20172, USA

www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
ISBN 978-9967-08-954-9

УДК 297
ББК 86. 38-6

Халқаро ислом тафаккури институтининг (ХИТИ) китобларининг қисқача сериялари

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари – бу институтнинг муҳим нашрларининг ихчам шаклда ёзилган, ўқувчиларга асл нусханинг энг муҳим мазмуни тўғрисида асосий тушунчаларни бериш учун яратилган қимматли тўпламидир. Қисқа, ўқиши осон, вақтни тежайдиган шаклда ёзилган ушбу қисқа хулосалар катта ҳажмдаги нашрнинг батафсил, пухта ёзилган шарҳини тақдим этади ва умид қиламизки, ўқувчиларни асл нусхасини ўрганишга ундайди.

Саид Шаббар ўзининг “Ижтиҳод ва янгилаиш” китобида ижтиҳоднинг замонавий мусулмон дунёсини ижобий жонлантириш ёки ислоҳ қилишдаги асосий ролини таҳлил қилишга уринади. Исломнинг дастлабки асрларида олимлар Қуръон ва суннатга асосланган ўз ақл-заковати ва мустақил мулоҳазаларига таяндилар, бироқ бир неча асрлардан сўнг уламолар умумий тамойилларни ишлаб чиққанларидан сўнг ижтиҳод эшиклари ёпилди. Зиёлилар, ислоҳотчилар, илоҳиётчилар, либераллар, социалистлар, ҳаттоки секуляристлар ҳам ўз қарашлари орқали таназзулга қарши ҳаракатни тўхтатишга уриндилар, аммо бу уринишлар муваффақиятсиз тугади. Бугунги кунда мусулмонлар жамоасининг ҳолати турли хил ва ҳатто ўзаро фарқли позицияларнинг барча хилма-хиллигини ҳисобга олишга имкон бермайди. Мусулмон цивилизацияси ва маданиятининг раванқ топиш даврида барча зиддиятлар ҳал этилган эди, бу эса Исломнинг куч-қудрати, бирлиги ва мустақиллигининг мустаҳкамланишига олиб келди. Бугунги кунимиздаги вазият энг

долзарб масалаларга умумий эътиборимизни қаратишни талаб этади ва улар пухта белгиланган вазифа доирасида босқичма-босқич ҳал этилиши зарур.

Шаббар таълимотлари энг кўп тақлид қилинган одамлар, яъни Ислом ҳуқуқшунослигининг турли мактаблари асосчилари, тақлидни қоралаш ва тақиқлашда, шунингдек, ижтиҳодни ўрганиш ва тасдиқловчи далилларни топишнинг аҳамияти ҳақида қанчалик киноя билан гапирганини кўрсатади. Шаббар мужтаҳид, яъни ижтиҳодда иштирок этиш учун малакали ҳисобланган шахс томонидан бажарилиши лозим бўлган талабларга эътибор қаратади. У Исломдаги фикрий янгилашни мавжуд тушунчаларни бекор қилмайди ва янги тафаккур тизимини ўрнатмайди, деб таъкидлайди. Аксинча, у мавжуд бўлган ғояларни бизнинг замонамизда мавжуд бўлган эҳтиёжларга мувофиқ ва тегишли қоидалар, методикалар ва тан олинган барқарорликлар асосида қайта кашф этиш ва ривожлантиришни ўз ичига олади. Шундай қилиб, у Исломий ҳуқуқий меъёрларни ҳақиқий ҳаётий вазиятларга татбиқ этишга тўғри ёндашиш, фикрлаш ва ҳаракат қилиш учун амалийлик, меъёр ва ишончли иймон пойдевори тиклайди, деб таъкидлайди. Бу элементларнинг барчаси ҳаётий аҳамиятга эга, чунки уларнинг ҳеч бири ёлғиз Ислом қонунининг тўғри қўлланилишини таъминлай олмайди. Шаббарнинг таъкидлашича, уларнинг барчаси ҳозир бўлганидан ва биргаликда ҳаракат қилганидан сўнг, биз замонавий Исломий фикрни ташкил этувчи занжирнинг бўғинларини бирлаштирамиз.

Саид Шаббар тамонидан асл нусханинг қисқартирилган нашри

ИЖТИҲОД ВА ЯНГИЛАНИШ

ISBN hbk: 978-1-56564-976-7

ISBN pbk: 978-1-56564-975-0

2017

БИРИНЧИ БОБ

“Ижтиҳод” тушунчасининг маъноси ва унинг ар-Ра’й (al-Ra’у) фикри билан алоқаси тўғрисида.

Ижтиҳод тушунчанинг келиб чиқиши ва унинг Ислом ҳуқуқи мазмунида ҳамда махсус атама сифатида ишлатилиши

“*Жаҳада*” (*Jahada*) ёки “*жаҳуда*” (*jahuda*) деб талаффуз қилинган учта ундош j-h-d илдизи қўлланиладиган кучнинг ҳаракатини билдиради. Кўпгина лексиконлар, шу жумладан, Лисан ал-Араб (*Lisan al-Arab*), “*жаҳада*” ва “*жаҳуда*” сўзларни ажратиб туради, “*жаҳада*” шунчаки куч сарфини назарда тутади, “*жаҳуда*” эса худди шу жараёни назарда тутади, аммо кўшимча қийинчилик ва мурракаблик билан. J-h-d илдизидан келиб чиққан умумий сўзлар оғзаки исмлар “жиход” (*jiḥād*) ва “*муҷоҳада*” (*mujāḥadah*) бўлиб, “нутқда ёки ҳаракатда ўта кескинлик ва зўриқиш жараёни” деган маънони англатган, шунингдек, ижтиҳод билан бир хил маънога эга бўлган “*мажҳуд*” (*majḥūd*) ва “*тажҳуд*” (*tajāḥūd*) исмлари дидир. Қуролли можарога киришиш, бойлик билан муомала қилиш ёки ҳақиқат хабарини қабул қилишга чақирадиган воизлик қилишидан қаътий назар j-h-d илдизи Қуръонда *жаҳада* (*jahadak*, *tujohidun*) ва жиходдан ҳосил бўлган кўплаб сўзларда учрайди.

Ижтиҳод атамасининг ўзи Қуръоннинг бирон бир жойида топилмаган. Бироқ, бу тушунчанинг маъноси унинг матни давомида бир неча марта ишлатилади. Ҳадис матнларига келадиган бўлсак, ижтиҳоднинг ўзига хос ҳуқуқий жиҳатларига ишора қиладилар. Пайғамбаримизнинг (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) биринчи илоҳий ваҳийлари юборилган воқеалар тўғрисида гаплашар экан-

миз, унинг сўзларини етказган Ойшанинг гувоҳлигини эсга олишимиз мумкин: “Шунда у (Жибрил) мени маҳкам қучоқлаб олди, ҳатто мени қийнаб юборди”.

Ислом ҳуқуқининг етакчи мактаблари ташкил этилиб, мусулмон ҳуқуқи тамойиллари (*усул ал-Фиқҳ*) аниқ белгилангач, ижтиҳод дунёвий ҳаётни тартибга солиш ва стандартлаштиришга қаратилган бўлди. Ушбу босқичда олимлар томонидан *усул ал-фиқҳ* таърифлари ўртасидаги фарқларнинг аксарияти уларнинг *мужтаҳид* (ижтиҳодда иштирок этувчи шахс) билан боғлиқ бўлган шартлари, кўриб чиқиладиган масалалар ва/ёки тегишли қарорларнинг турлари – ҳуқуқий, диний, амалий, оқилона ва бошқалар билан боғлиқ эди. Ибн Ҳазм ўзининг “*ал-Аҳкам*” номли ҳуқуқий асарида шундай ёзган: “Ислом ҳуқуқи нуқтаи назаридан ижтиҳод атамаси аниқ далилларга асосланиб қарорга келишга уринишни англатади”. Имом ал-Ғазолий (505/ 1111-й. вафот этган) “Олимлар ижтиҳод атамасидан фойдаланиш зарурати хусусида Ислом қонунларига асосланган ахлоқий ўзини ўзи такомиллаштириш ҳаракатларини назарда тутган ҳолда пайдо бўлганлигини” деб таъкидлади. Дарҳақиқат, ҳуқуқий ечимларни ишлаб чиқиш *мужтаҳид* вазифасининг бир қисми бўлишининг зарурий шарти йиллар давомида ривожланиб келган ва ижтиҳодни бошқа ҳуқуқий фаолият турлари орасида ажратиб кўрсатган ижтиҳоднинг махсус таърифининг асосий жиҳатига айланди.

Натижада ижтиҳод икки мезон бўйича тавсифланади: биринчидан, назария ва таъриф масалалари, иккинчидан, тўғри ёки тўғри эмаслиги нуқтаи назаридан. Иккинчи мезон нафақат ҳуқуқий муаммолар билан, балки диний билимларнинг барча масалаларида биринчиси билан боғлиқ бўлади. Бундан ташқари, илоҳиёт соҳаларининг ҳар бири, мусулмон ҳуқуқи тамойиллари ва ҳуқуқий муаммолар ўзига хос тадқиқот усули, хулосалар ва далиллардан фойдаланиш билан боғлиқдир.

Қийинчилик мусулмон жамоасининг бошқа цивилизацияларда кўрилган ақлий ва рационал ривожланиш билан ҳамқадам бўла ол-

маслигидадир. Шундай қилиб, Ислом ҳуқуқшунослиги турғунлик ва таназзул даврини бошдан кечирганида, мусулмон жамиятида ақлнинг ўрни жиддий равишда издан чиқарилди, ижтиҳод ўтмишга тушиб кетди ва мусулмон жамоати илгари баҳраманд бўлган етакчи жаҳон цивилизацияси мавқеидан воз кечишни бошлади. Илгари шуҳрат ва таракқиётни қайтариш учун мусулмонлар жамоати ҳаётнинг ҳар бир ўзига хос соҳаси – сиёсат, Ислом ҳуқуқшунослиги, ҳадисшунослик, тилшунослик ва унинг қуйи тармоқлари ёки бошқалари фикр юритишнинг баъзи усуллари билан боғлиқ бўлган.

Ижтиҳод ва ар-ра’й фикри

Ибн Абд ал-Барр (ҳижрий 463/ 1071-йили вафот этган) ўзининг “*Жами баян ал-илм ва фадлиҳ*” (*Jami Bayan al-Ilm wa Fadlihi*) китобида *ижтиҳод ар-ра’й* мавзусида Пайғамбаримизнинг саҳобаларидан бизга етказилган кўплаб ривоят ва ҳадисларни келтиради. Ибн ал-Қайим (ҳижрий 751/ 1350-йили вафот этган) ўзининг “*Илам ал-Муваккийин*” китобида фикрларни уч тоифага ажратди: 1 – аниқ ишончсиз; 2 – ишончли ва 3 – шубҳали. Аксарият мусулмон уламолари фикрларнинг фақат икки турини ажратиб кўрсатадилар: Қуръон, суннат ва ислом диншуносларининг яқдил қарори асосида маъқуллашга лойиқ фикрлар ва рад этилган фикрлар. Имом аш-Шофеъий қиёсни ижтиҳод билан аниқлаган ва ҳар иккала атамани навбатма-навбат ишлатган. Шундай қилиб, ижтиҳод билан афзал ечим “*истиҳсан*” [istiḥsān] ўртасида қатъий фарқ қилишга интилади.

Мустафо Абд Ал-Раззоқнинг фикрича, замонавий Ислом уламолари ҳуқуқий ҳукмларни тузишда *ижтиҳод ар-ра’й* амалиётини мусулмон олимлари орасида ривожлана бошлаган ақлий тафаккурнинг дастлабки кўринишларидан бири деб ҳисоблайдилар. Қуъроннинг қўллаб-қувватлаши билан ривожланиб, камол топган оқилона нуқтаи назар, *усул ал-фиқҳ* ёки ҳуқуқшунослик тамойиллари сифатида танилган диний ва ҳуқуқий мактаблар ва интизомни келтириб чиқарди. Фатҳи ал-Дурайний (1923-2013) фикрига қўра,

ар-ра'й, ижтиҳод сингари, мутлақ мавҳум фикрлаш билан боғлиқ эмас. Ахир мавҳум тафаккур Исломда қонун ижодкорлигининг манбаи бўлиши мумкин эмас. Аслида, бу Худонинг инсон учун қонунларни юбориш ҳуқуқини узурпация қилишдир. Агар олим (эр-как ёки аёл бўлсин) *ижтиҳод ар-ра'йга* киритилса, у ҳосил қилган фикр фақат тил мантиқига ёки матн сўзлари орқали етказилган аниқ маъноларга асосланмайди. Аксинча, *ижтиҳод ар-ра'й* жараёнида матн билан олимнинг ақлий сезги ўртасидаги алоқа мантиқий хатоларга тушиб қолишдан ва ҳис-туйғу, шахсий истак ёки тахминийликлардан ҳимоя қилувчи муайян қоида ва тамойилларга мувофиқ амалга оширилади.

“*Ижтиҳод*” атамаси ўз маъносида “*тафсир*” [tɑfsir] (“тушунтириш” ёки “шарҳлаш”), “*тавил*” [tawil] (“талқин”) ва бошқалар каби атамалардан тубдан фарқ қилади. Адиб Ал-Солиҳ (1926-йили туғилган) “*тафсир*”ни “сўз маъноларини ва уларнинг [диний] қоида ва тамойилларга мурожаат қилиш йўлларини ойдинлаштириш” деб белгилаган, натижада барча маъноларни очиб бергач, матн ҳаракатга қўлланма бўлади. *Тафсирнинг* бу таърифидан келиб чиқиб, *тафсир* жараёнининг ўзида ижтиҳоднинг мақсади матннинг мазмуни, унинг қонуний оқибатлари ва қўлланилишига аниқлик киритишдир. Шундай қилиб, биз гапираётган ижтиҳод юқорида айтиб ўтилган биринчи тоифага, яъни Қуръон ва суннатга асосланган Ислом қонунчилигига содиқ қолган нарсаларни тасдиқланган тушунчага киради. “*Раӣ*” атамасига келадиган бўлсак, уни бу ерда “ижтиҳод” билан ўзаро алмашиб ишлатамиз.

ИККИНЧИ БОБ

Ижтиҳод тушунчасига қўйиладиган услубий талаблар тўғрисида

Ижтиҳод амалиёти мўътабар манбага асосланиши керак. Агар ижтиҳоддаги бирор киши учун бирламчи манба Расулulloҳнинг каломи бўлса, бу сўз ўзида обрўли, чунки у қабул қилинган Қуръон ваҳийси ва олинган хабарни узатишда унинг бенуқсонлигига асосланади. Ал-Шавконий (1250/1834-йилда вафот этган) маълумотига кўра, Пайғамбарнинг саҳобалари томонидан ижтиҳодда ҳосил қилинган фикрлар фақат Пайғамбарнинг маъқулланиши ва тасдиқланишидан сўнг қонунчиликка нуфузли асос бўлди. Абу Ҳанифанинг (150/767-йилда вафот этган) қонуний буйруқларини чиқариш усули, аввало, Аллоҳнинг китобида айтилганларнинг ҳаммасини ҳисобга олиш эди. Агар Қуръонда жавоб топилмаса, Расулulloҳнинг суннатларига мурожаат қилган эди. Шундан сўнггина Пайғамбаримизнинг у ёки бу тарзда билдирилган ниятларига асосланиб, саҳобаларнинг баёнотларига навбат келган эди.

Бошқа томондан, Имом ул-Ҳарамайн ал-Жувайний (478/1085-йилда вафот этган) одамлар нуфузли саҳобаларнинг қарашларига риоя қилмасликлари керак деб ҳисоблар эди. Улар ўзига хос муаммоларга чуқур сингиб кетган ва баъзи масалалар билан боғлиқ барча ҳолатларни батафсил тавсифлаган кейинги олимларнинг меросига мурожаат қилишлари керак. Ислом ҳуқуқий қоидаларини бизнинг давримизга мувофиқ қўллаш учун, ал-Жобирийнинг фикрича, ушбу мурожаат учун асос сифатида обрўли манба топиш зарур. Шундай қилиб, барча мусулмонларни ягона нуқтаи назар атрофида бирлаштириш фақат саҳобалар даврида, яъни турли диний ва ҳуқуқий мактаблар ва кенг муаммо ва масалалар бўйича юзага келган ихтилофлар туғилишидан олдинги вақтларда мумкин эди.

Ижтиҳод ва қатъийлашган матнлар

Ижтиҳоднинг ҳаракат соҳаси потенциал, тўлиқ шаклланмаган, тўлиқ юзага чиқмаган нарсадир. Шунинг учун “Қатъийлашган матнларда ижтиҳод йўқ” (“*lā ijtiḥad ma'a al-naṣṣ*”) шиори мазмун жиҳатидан ҳам, ифода жиҳатидан ҳам пировард ҳақиқат бўлган матнлар йўқлигини кўрсатади. Айниқса, матнни муайян аниқ ҳолатларга татбиқ этиш шартлари борасида Қуръон ва суннат матнларининг нақадар инновацион ва ижодий талқинлари жоизлиги мавзусида мунозаралар бўлишига қарамай, бу баёнот бугунги кунда ҳам долзарбдир. Савол қуйидагича қўйилади: агар матн якуний деб қаралса, унга нисбатан биз учун ижтиҳод мумкинми ва қандай шаклда? Маъноси ва ҳақиқийлигини аниқлайдиган, кундалик, дунёвий муаммоларга бағишланган матнлар билан ишлашда ижтиҳод аввалги матнлар асосида ишлаб чиқилган қонуний низомни умуман бекор қилмайди, фақат ушбу низомдан ташқарига чиқади. Бизнинг давримизда ҳам, аввалги даврлардаги каби, ижтиҳод машқи икки соҳа билан чекланган. Биринчидан, бу Қуръон ёки суннат матнида аниқ тегилмаган масалалардир. Иккинчидан, бу матнлар маъно ва юқори ишончлилика тўла бўлса ҳам, табиатда мушоҳадага асослангандир. Бу икки соҳага Ислом ҳуқуқи масалаларида ижтиҳоднинг энг ғайратли ҳимоячиларидан бири Фатҳи ал-Дурайний томонидан матнни ишлатиш доираси деб юритиладиган учинчисини қўшиш мумкин.

Ҳозирги замон ижтиҳодига келсак, Абд Ал-Мажид ал-Нажжар (1945-йилда туғилган) матн қанчалик аниқ бўлса, матнни тушунишда мулоҳаза шунчалик кам ва аксинча бўлишини тахмин қилган. Бошқа томондан, Юсуф ал-Қардавий (1926-йилда туғилган) қуйидаги бир қатор шартларни келтиради: 1) *Ижтиҳод* ҳар кимдан мавжуд муаммони шакллантиришда тўлиқ равшанликка эришиш учун барча саъй-ҳаракатларини талаб қилади; 2) қатъий ҳал қилинган масалалар ижтиҳод доирасидан ташқарида; 3) мушоҳадага асосланган матнлар ва таърифлар якуний деб ҳисобланмаслиги керак; 4) ҳуқуқий ва анъанавий фикрлаш мактаблари ўртасидаги тафовутни бартараф этиш учун тегишли ишларни бажариш лозим;

5) янги фойдали ғояларни маъқуллаш зарур; 6) умумий ижтиҳодни ҳисобга олиш керак, чунки бутун бир гуруҳнинг фикри бир кишининг фикридан кўра ҳақиқатга яқинроқ бўлиши мумкин.

Ижтиҳод ва ҳуқуқ тамойиллари

Ислом ҳуқуқи анча кенг ва у мослашувчанликка эгадир. Шунинг учун, у турли вазиятларда қўлланиладиган қонуний қарорларни етказиб беришга имкон берадиган фикрлаш ва талқин қилишга кенг ўрин беради. Ҳеч қандай аниқ матнда акс эттирилмаган вазиятлар юзага келганда, ўхшашлик “қиас” [qiyās], афзал қарор “истихсан” [istihsān], мустақил қизиқишга асосланган ҳукм “истислаҳ” [istiṣlāḥ] ва бошқалар каби усуллардан фойдаланишга рухсат берилди. Ислом ҳуқуқида қўйилган мақсад ва интилишлар ҳар томонлама бўлиб, улар мусулмон ҳуқуқшуносларига ёндашишда ҳам маънавий, ҳам моддий манфаатларни ҳисобга олишга имкони беради. Бундай қарорлар “таъабудийя” (яъни инсон ақли ёрдамида эришиб бўлмайдиган, асослари ва сабаблари номаълум бўлган фармойишлар ёки кўрсатмалар) деб таснифланмас экан, уларга муайян ҳуқуқий қарорларнинг ўзига хос асосларини аниқлаш ва таҳлил қилишга ҳам рухсат этилади.

Ал-Шавканий ўзининг “*Иршод ал-фуҳул*” номли асарида одатда “розилик” деб таржима қилинган “*ижмо*” атамаси учун қуйидаги таърифни берган: “Ижмо – Пайғамбар вафотидан кейинги даврда мусулмон жамоасининг мужтаҳидлари ўртасида маълум бир даврда, маълум бир масала бўйича эришилган келишувдир”. Ҳуқуқшунос олимлар (*uṣūl*) орасида “*ижмо*” атамасининг умумий қабул қилинган таърифи қуйидагиларни ўз ичига олмайди, деб тахмин қилинади: 1) ижтиҳод қилишга қодир бўлмаган шахслар билан боғлиқ розилик; 2) бошқа, ғайримусулмон жамоада розилик; 3) Пайғамбар ҳаёти давомида мавжуд бўлган розилик. Бундан ташқари, ушбу таъриф “розиликни” муайян даврга ва “муайян масалага” нисбатан қўлланиладиган атама сифатида англатишини таъкидлаш керак.

“Розилик” на билимга, на самарали ҳаракатга олиб келадиган турли йўллар билан эришилди. Ушбу тушунча ҳуқуқшунос олимлар (*uṣūl*) ўртасида чексиз мунозараларнинг мавзусига айланди. “Розиликдан” фойдаланишни тақиқлаганлар бунга қарши кўплаб далилларни келтирдилар. Бошқа олимлар бундай даъволарни рад этиб, “розилик” тушунчасининг амал қилишини таъкидлашган. “Розиликка” таянишга эътироз билдирганларнинг шубҳалари мусулмонларнинг тарихий тажрибаси билан тасдиқланган. Масалан, Пайғамбаримиз саҳобалари давридан бошқа ҳеч қачон мусулмон жамоати аввалги уламолар таърифлаган “розилик” турига гувоҳ бўлмаганлигини топамиз.

Шу сабабли, ҳуқуқшунос олим (*uṣūl*) Ал-Шавканий ўзининг “*Иршод Ал-фухул*” асарида шундай деган эди: “Ҳатто “розиликка” таянишни тарғиб қилганлар томонидан илгари сурилган барча далилларнинг ҳақиқийлигини қабул қилсак ҳам, бундай далиллардан бу одамлар асосланган бўлган нарсалар ҳақида “келишувга” эришганини ўрганишимиз мумкин. Фақат бирор нарсанинг асосли бўлиши унга ёпишиб олишимизга сабаб эмас”. Аҳмад Шокир (1892-1958) бу ҳақда қуйидагича изох берди: “Ҳуқуқшунос олимлар (*uṣūl*) ўртасида тортишув сабаби бўлган “розилик” турига келсак, бу тортишув шунчаки ҳал бўлмайди. Аслида, бу фақат пуч ҳаёл. Баъзи ҳуқуқшунослар борки, улар муаммога мубтало бўлиб, ўз нуқтаи назарлари фойдасига ишонарли далиллар топа олмасликлари билан у ёки бу томон билан “розиликка” келганликларини даъво қиладилар ва рақибларини кофир деб атайдилар”. Аллал Ал-Фаси (1910-1974) ўзининг “*Макасид Ал-шариа Ал-Исломиий ва Макаримуха*” (“Ислом ҳуқуқининг интилишлари ва фазилатлари”) номли китобида баён қилган: Ягона чин “розилик” бу *мужтаҳидлардан* келиб чиқадиган розилик ҳисобланади. “Розилик” амалга оширилмаётганлигининг камида иккита сабаби бор: биринчидан, унга эришиш учун етарли мотивация йўқ, иккинчидан, бутун дунё мусулмонларини бирлаштириши мумкин бўлган Халифаликнинг таназзули.

Иймонлиларни ваъзларга йиғиш ва қарорларни қонунийлаштириш учун фойдаланадиган ваколатларидан нафланадиган саҳобалар томонидан қилинган ишларга мурожаат қилишда мен алоҳида фазилатни кўрмаяпман. Зеро, ўша даврдаги мусулмонлар жамоаси бугунги кунда юз бераётган қийинчиликлардан тубдан фарқ қиладиган вазиятда эди, бу эса ички зиддиятлар ва ташқаридан душманлик босими натижасида вайрон қилувчи жараёнларга олиб келади. Бундан ташқари, ўз даврининг етакчи *мужтаҳидлари* бўлган дастлабки халифалар дунёвий ҳокимиятни Куръон таълимотлари билан қандай бирлаштиришни чуқур англаб этганликларини ва бунда улардан кейин келганларнинг барчасидан ўзиб кетганликларини унутмаслик керак.

Ижмо, биринчи навбатда, *мужтаҳид* бўлиш шарафига муяссар бўлган мусулмон жамоаси аъзолари ўртасидаги розилиқдан иборат. Сўнгра ушбу розилиқ *Тавба сурасида* (Куръон, 9:122) юборилган кўрсатма асосида (яъни, уруш пайтида мусулмонлар жанг майдонида бўлмаганида иймон асосларини ўрганишлари керак, шунда улар жанглардан сўнг уйларига қайтиб келган биродарларига таълим беришлари мумкин) мусулмон жамоатининг барча бошқа аъзолари орасида тарқатилиши керак эди. Шундай қилиб, олимлар жамоасининг розилиги, моҳиятан, бутун мусулмон жамоасининг розилиги бўлади. Бундай кенг қамровли розилиқни сон-саноксиз хусусий келишувлар билан алмаштириш учун ҳеч қандай асос йўқ, уларнинг ҳар бири маҳаллий даражада чекланган. Шунингдек, тушунчани энди келишувга эришиб бўлмайдиган даражада кенгайтириш учун ҳеч қандай асос йўқ.

Жамоат ёки гуруҳ ижтиҳод мусулмон жамоасининг иймониغا амал қилиш эҳтиёжига жавобдир. Шунингдек, у мусулмон жамоасининг ақлий, маданий, сиёсий ва ижтимоий бирлиги, кучи ва яхлитликнинг ифодасидир. Асосан, биз бу ерда мусулмонлар ўртасида бир гуруҳ ижтиҳод ташкил қилиш ва унда иштирок этиш зарурлиги ҳақида бир турдаги ижтимоий шартнома ҳақида сўз юритамиз. Ижтиҳодни амалга оширишнинг айрим шакли, унга эришиш усуллари, гуруҳ ижтиҳоди ва давлат органлари каби ижро ҳокимияти

марказлари ўртасида алоқалар ўрнатиш ҳақида ихтилофлар бўлса ҳам. Баъзи уламолар Ислом илоҳиётининг барча соҳаларида кўзга кўринган олимлар иштирокида академия ташкил этиш ташаббуси билан чиқдилар. Ушбу академия дунёнинг барча ҳудудларида Исломни ўрганган кучли олимларни бирлаштириши ва кўплаб ҳуқук мактабларини тақдим этиши мумкин. Бундай академияда мусулмон жамоасининг энг долзарб муаммолари муҳокама қилиниши, қарорлар қабул қилиниши ва ҳар бир мусулмон қаерда яшасин, ундан талаб қилинадиган нарсалар тўғрисида жамоатчиликка етказилиши мумкин. Яна бир ташаббус мусулмон давлатлар томонидан “нуфузли олимлардан” бутун мусулмон оламининг вакили бўладиган ва қарорлари ушбу барча давлатлар учун “мажбурий” бўлган қонун чиқарувчи кенгаш тузиш ваколатини беришдир.

Ат-Турабийнинг фикрига кўра, “*ижмо*” тушунчаси обрўли олимлар томонидан амалга ошириладиган ҳуқуқий қарорлар ишлаб чиқишнинг замонавий амалиётига ҳам тааллуқлидир; билвосита розиликка парламент вакиллик тизими орқали ҳам эришиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, бутун дунё мусулмонлари томонидан сайланган парламент кенгаши жамоатчиликни қизиқтирган масалаларни ҳал қилишда жавобгар бўлиши мумкин. Агар “*ижмо*” ҳақиқатан ҳам бутун дунё мусулмон жамоатчилигининг мусулмонларнинг ақлий ва сиёсий бирлигини таъминлашга розилиги сифатида кўрилса ва агар бу розилик ўринли амалга оширилса, келишувга эришиш жараёни шу қадар кенг қамровли бўладики, у қарор қабул қилиш учун масъул давлат органларига муқаррар таъсир қилади.

“*Ижмо*” ёки “розилик” термини мазмунида “ижтиҳод” атамасини Ислом ҳуқуқи соҳасида анъанавий тарзда ижтиҳодга берилганидан кўра кенгроқ маънода қўллаймиз. Бу ўринда биз кўпроқ иштирок этишни талаб қиладиган ижтиҳод тури ҳақида гапирамиз ва унинг хизматида мусулмон жамоасининг барча ресурслари ва имкониятлари иштирок этишини таъкидлаб ўтамиз.

УЧИНЧИ БОБ

Ижтиҳод шартлари ва розилик-келишмовчилик диалектикаси тўғрисида

Ижтиҳод билан боғлиқ бўлган энг баҳсли мавзулардан бири *мужтаҳид* бажариши зарур бўлган шартлар, яъни ижтиҳод қилишга лойиқ деб топилган киши мавзуси эди. Ҳуқуқшунос олимларнинг (*uşūl*) бажарилиши керак бўлган шартлар турлари, шунингдек, уларнинг қаттиқлиги ва юмшоқлиги тўғрисида фикрлари жуда бўлиниб кетган. Мусулмонлар жамоаси ҳаётининг кўплаб соҳаларида тараққиёт йўқлигини ҳисобга олсак, бу зиддиятлар ҳали ҳал этилмаган ва ҳатто чуқурлашиб бормоқда.

Замонавий фикр ва сақлаш – қайта кўриб чиқиш масалалари муҳокамаси

Мужтаҳид бўлиш шарафига муяссар киши зарур бўлган шарт-шароитлар борасидаги замонавий тортишувлар икки асосий йўналишга олиб келди. Биринчи йўналиш бу шартларни анъанавий шаклда амалга оширишнинг мураккаблигини ҳисобга олган ҳолда қайта кўриб чиқиш ва соддалаштириш, иккинчиси эса академик ютуқларга эришиш ва айниқса, шу кунларда ўрганиш имкониятларининг ортиб бораётганлигидан келиб чиқиб, уларни ўзгаришсиз сақлаб қолиш зарур. Ҳуқуқшунослик соҳасида янада ривожланган аниқ шароитларга замин яратган биринчи олим аш-Шофеъий бўлиши мумкин. Мавжуд шартлар рўйхатларини қайта кўриб чиқиш тарафдори бўлган далиллардан бири шуки, улар Куръон ёки суннатнинг қатъийлашган (каноник) матнларига асосланмаган. Эҳтимол, ҳуқуқшунос олимлар бундай шарт-шароитлар ижтиҳод мақсадини, яъни илоҳий ваҳийни кафолатли чуқур англаш ва қўллашни таъминлашга ёрдам беришига дастлаб ишонч ҳосил қилишган. Бирок, ушбу усулларнинг ҳеч бири ваҳий матнларида аниқ кўрсатилмаганлиги сабабли, тортишувлар пайдо бўлди. *Мужтаҳидларга* кераксиз даражада оғир шароитлар қўйиш ижтиҳод руҳини ўлдир-

ган ва тақлид қилишга мойилликни кучайтирган деган фикрлар мавжуд.

Ат-Туробийнинг фикрига кўра, ижтиҳодни бошқарувчи низом жамият ўз дини ҳақида мулоҳаза юритиш мажбуриятидан озод бўлган оддий халққа ва диний сирлар ва яширин ҳақиқатларга монополияга эга бўлган ақлий элитага бўлинган соф расмий чекловлар эмас. Бирор кишининг *мужтаҳид* вазифасини бажаришга қодирлигини аниқлаш учун баъзи бир расмий мезонлардан фойдаланиш мумкин, масалан, даъвогарнинг маълум бир соҳада олий маълумотга эга бўлиши. Бироқ, қандай малакалар ҳақида гапираётганимиздан қатъий назар, оқибатда мусулмон жамоатчилигининг кенг доиралари инсонни унинг муҳокамасига кўра баҳолаши керак.

Исмоил Р. Ал-Форуқий томонидан киритилган яна бир ўзига хос шарт – бу биз “исломийлик” [Islamicness] деб атаган нарсадир. У буни, биринчидан, “исломийлик” ҳуқуқшунос олимлар (*uṣūl*) томонидан шакллантирилган бошқа барча шартларнинг биринчи шарти эканлиги билан оқлади. Иккинчидан, *мужтаҳидлар* томонидан ишлаб чиқилган ҳуқуқий қоидалар олий мақсад ёки интилишларга асосланган бўлиб, улар ўз навбатида Ислом таълимоти ва кадрятлари бағрида шаклланади.

Ижтиҳодда иштирок этиш шартлари: тарихий ва замонавий моделлар

Ал-Бурҳон Ал-Жувайний ўз китобида *мужтаҳид* эгаллаши лозим бўлган фазилатлар ҳақида бошқа ҳуқуқшунос олимлар (*uṣūl*) томонидан ёзилганларнинг ҳаммасини умумлаштирган. Ал-Исфарайний (ҳижрий 340-418/949-1027-й.) бу каби қирқдан кам бўлмаган фазилатларни санаб ўтади. *Мужтаҳид*, масалан, балоғат ёшига етиши, Араб тилини яхши билиши, Қуръон ва Қуръон илмлари, Ислом ҳуқуқи, тарих, ҳадис илмлари ва фикҳнинг асосий манбаларини билиши, инсон психологиясини тушунишни инъом этиши керак. Имом Ғаззолий “*Ал Мустафа*” асарида, биринчидан, *мужтаҳид* Ислом қонунларининг энг юқори мақсадларини, муҳим

масалалар ва муаммоларни келтириб чиқариш ва ҳал қилиш қобилятини тўлиқ англаб етиши ва уларни муҳимлик даражасига қараб тақсимлаши керак, дейди. Иккинчидан, у адоб-ахлоқ намунаси бўлиши, бошқаларга нисбатан адолатли ҳаракат қилишига тўсқинлик қиладиган гуноҳлардан сақланиши зарур.

Аз-Зарқоший таъкидлаган шартлардан бири унинг “кўриш усули” (*kaufiyat al-nazar*) деб аталганлиги, яъни хулосалардан қандай фойдаланиш ва ҳақиқий дастлабки шартларни қандай тақдим этишни тушуниши эди. Шу муносабат билан аз-Зарқоший шундай ёзган: “Бу ал-Ғазолийнинг [*мужтаҳид*] мантиқ илмини англаши лозим бўлган позициясига асосланади”. Бироқ “*Мажмуъ ал-фатово*”да Ибн Таймиянинг (728/1328-йилда вафот этган) ёзилишича, агар кимдир мантиқни тушунмасдан ижтиҳод қилиш мумкин эмас, деб даъво қилса, бу гап уни “Ислом ҳуқуқида ҳам, [юнон] мантиғида ҳам жоҳилни” ошқора қилади. Аз-Зарқоший “*Ал-Баҳр ал-Муҳит*”да “заковат ва ақл”, “диннинг асосий манбаларини ҳар томонлама билиш” ва “арифметикани билиш”ни *мужтаҳидлар* учун зарур бўлган муҳим фазилатлар деб атаган. Аш-Шотибий *мужтаҳидларнинг* талаб қилган барча фазилатларни иккита асосий сифатга туширди, лекин у буни олдин ҳеч ким бўлмаганидек аниқ ва батафсил бажарган. Бу, биринчидан, Ислом ҳуқуқининг мақсад ва ниятларини тўлиқ англаш; иккинчидан, бундай тушунча асосида қарор (ҳукм) чиқариш қобилятидир. Ал-Розий ўзининг “Ал-Маҳсул фи Илм ал-Усул” (*Al-Mahsul fi ‘Ilm al-Usul*) асарида шундай ёзади: “бирор соҳада олимлар орасида келишув бор ёки йўқлигини аниқлашда қарашлари инобатга олинган одамлар айнан шу соҳада мутахассис бўлган мужтаҳидлардир, ҳатто бошқа соҳаларда ҳам шундай бўлмаса ҳам”.

Ал-Қардавийга кўра, *мужтаҳид* чуқур билиши керак бўлган саккизта мавзу мавжуд, яъни: Қуръон, суннат, араб тили, розилик жиҳатлари, ҳуқуқшунослик тамойиллари, Ислом қонунларининг мақсадлари ва ниятлари, одамлар ва ҳаёт масалалари. Аллал Ал-Фоссийнинг фикрича, *мужтаҳид* уч асосий манбага таянади: 1) илоҳий ваҳийда берилган илм; 2) Араб тилидаги айрим маҳсус

сўзларнинг маъноларини ўрганиш; 3) далилларни баҳолаш ва энг фойдали нарсаларни танлаш жараёни. Ал-Хажви ал-Таалиби (Al-Hajwi al-Thaalibi, 1956-йилда вафот этган) “*Ал-Фикр ал-Сами*” ўз китобида мужтаҳидга ўз таърифини берган, унга кўра у турли илмий фанларни чуқур тушунадиган, ақл далилларини тан оладиган ва тил илми, Араб тили, дин асослари, риторика, шунингдек, Қуръон ва суннат асосида олинган ҳуқуқий аҳкомларни исботлаш амалиёти каби соҳаларни чуқур биладиган “билимдон одам” дир.

Ижтиҳодни тушуниб олишда “Тўғри” ва “Нотўғри”

Ижтиҳодни англаш жараёнида пайдо бўладиган “тўғри” ва “нотўғри” нарсалар ҳақидаги саволлар *мужтаҳид* сифатида тан олинишга лойиқ бўлиш учун бажариши лозим бўлган шарт-шароитлар билан чамбарчас боғлиқдир. Ушбу шартларнинг мақсади илм изловчининг *мужтаҳид* ролини бажаришга чин дилдан тайёр бўлишини таъминлашдир. Ислом ҳуқуқида *мужтаҳиднинг* қарори тўғри бўлса, иккита, агар у нотўғри бўлса, битта савоб олиши назарда тутилган. Аммо малакасиз шахсларга ижтиҳод қилиш қатъиян ман этилади. Агар уларнинг қарорлари тўғри бўлса ҳам, улар ўзларининг ҳукмларида ҳам нотўғри, ҳам хатода айбдор деб ҳисобланадилар.

Мусулмон жамоасининг асоссиз янгиликларга, сохта ғоялар таъсирига дучор бўлганлиги ва таназзулга учраганлиги, қолоқлик ва турғунлик ҳолатига тушиб қолганлиги ижтиҳод амалиётини ҳаётнинг турли соҳаларида сақлай олмаслик билан изоҳланади. Аксинча, ижтиҳод узлуксиз амалиёт бўлса, *мужтаҳидлар* томонидан муқаррар равишда тузатилиб, барҳам топгани учун жамиятда хато, номақбул фикр ва қарорларни узоқ сақлаб бўлмайди.

Ҳуқуқшунос олимлар (*uṣūl*) ягона ва ўзгармас “ҳақиқат”нинг мавжудлигига асосланиб, *мужтаҳидларнинг* келишмовчиликларидан қатъий назар, уларнинг қайси бири бу “ҳақиқат”ни тўла даражада ўзлаштирганини аниқлаш мумкин бўлмагунча бир қарашда, асосан, ҳаммаси тўғри деган хулосага келадилар. Бироқ, бошқа томон-

дан, ҳақиқат турли вазият ва шароитларга қараб ҳар хил шаклларда бўлади деган асосдан чиққанлар бир хил ҳулосага келишади: барча *мужтаҳидлар* келишмовчиликларидан қатъий назар ҳақлидирлар. Бир қатор олимлар ўзларининг “Тўғри” ва “нотўғри” бўлган нарсалар ҳақидаги мунозараларида “оқилона фикрлар” (*ақлият* [aqliyyāt]) ва “қонуний ҳуқуқлилик” (*шаруаат* [shar'iyat]) соҳалари орасида ажралиб турганлар. Оқилона фикрлар даражасидаги хато Худони ва Расулини билиш йўлида тўсиқ бўлиши мумкин, чунки бу соҳада фақат битта ҳақиқат бор ва бошқаси йўқ. Ушбу ҳақиқатни тасдиқлайдиганлар иймон йўлида. Ундан бош тортганлар кофирлардир. Юқорида айтиб ўтилган иккала фикр ўртасида бўлган одамларга келсак, улар ҳақида фикрлар турлича.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Таждид ва ижтиҳод ўртасидаги ўзаро тўлдириш ва кесишуви нуқталари

“Таждид” (Tajdīd) атамаси, унинг луғатларда ва ҳуқуқда таърифи, ҳамда махсус атама сифатида ишлатилиши

Уч ҳарфли *j-d-d* илдизи жуда кўп маънога эга. Масалан, “жадда” [jadda] феъли (феълдан ясалган “жидда” [jiddah] оти) “янги бўлмоқ ёки янги бўлиб колмоқ” маъносини англатади ва шу тариқа “ҳаракат сарфини” англатувчи “ижтаҳода” [ijtahada] феъли билан семантик жиҳатдан боғлиқ бўлиб, янги маънолар юзага келади. Дастлаб “жадда” [jadda] феъли “кесмоқ” (феълдан ясалган “жадд” [jadd] оти) маъносини англатган. Урғочи туяга нисбатан ишлатилганда “жадуд” [jadūd] сифати у “сутини йўқотган” деган маънони англатади, янги ридога нисбатан эса у “яқинда қирқилганини” билдиради. Бошқа тегишли феъл шакллари “тажаддада” [tajaddada] – “янгиланган бўлиш”, “жаддада” [jaddada] – “янгилаш” ва “истажадда” [istajadda] – “янгидан пайдо бўлиш”. “Жидда” [jiddah] сўзи “била” [bilā] – “таназзул, вайрон бўлиши” исмининг тескарисидир. Шунинг учун “ал-жадидан” [aljadīdān] атамаси Куёш ва Ойни белгилашда ишлатилган, яъни “ҳар доим янги бўлган иккита нарса”, чунки улар ҳеч қачон бузилмайди ёки эскирмайди.

Қуръонда биз “жадид” [jadīd] сифатини олти марта учратамиз. Бироқ суннатда “таждид” [tajdīd] ва “ижтиҳод” атамалари қатъий белгиланган, мутлақ маънода бўлмаса-да, бошқарув ва қўлланмага

нисбатан фойдаланилиб, бошқа барча мазмун ва маъноларни бекор қилмайди. Суннатда *j-d-d* илдизидан келиб чиққан сўзлар мавжуд бўлиб, улар “эскириш”дан фарқли равишда “кесиш”, “ажратиш”, “ўз-ўзини таъминлаш”, “аҳамият”, “барқарорлик”, “равшанлик” ва “янгилик” маъноларига эга. Айрим олимлар “янгилиниш”ни ягона шахс ёки кичик ташаббускор гуруҳ томонидан бошланган ҳаракат деб ҳисобласа, бошқалари уни бутун жамоа ташаббуси ва ҳаракати деб қарашади.

Ушбу шахс ёки ташаббускор гуруҳ Ислом қонунлари бўйича мутахассис бўлиши шарт эмас. Ат-Туробийнинг фикрига кўра, диний янгилиниш бир гуруҳ кишилар томонидан биргаликда иш олиб борилиши керак, чунки бизнинг давримизда ҳаёт шу қадар мураккаблашиб кетганки, ҳатто энг таниқли ва нуфузли шахс ҳам бундай вазифани яқка ўзи бажара олмайди. Ал-Қардавий диний янгилинишни тарғиб қилиш бир кишининг эмас, балки ҳақиқат учун умумий истак билан бирлашган бир гуруҳ одамларнинг иши эканлигини кўрсатувчи Пайғамбар ҳадислари асосида диний янгилиниш таърифини кенгайтириш таклифи билан чиққан. Бирор нарсани янгиласак, мақсадимиз янгиланаётган нарсанинг муҳим хусусиятини ўзгартириш ёки уни бошқа нарса билан алмаштириш эмас, аксинча уни асл ҳолатига қайтаришдир. Диннинг янгилинишига келсак, у асл пойдеворга таянишни ва асл хабарига, шунингдек, асл мақсадига қайтишни ўз ичига олади.

Исломдаги ақлий янгилиниш мавжуд тушунчаларни бекор қилмайди ва янги тафаккур тизимини яратмайди. Аксинча, бу замонамизнинг долзарб талабларига мувофиқ ва асосий тамойиллар, методологиялар ва аниқ далилларга асосланиб, аллақачон мавжуд бўлган ғояларни қайтариш, ҳамда ривожлантиришни ўз ичига олади. Унинг нуфузли манбаларига келсак, булар Куръон, Пайғамбарнинг суннати, Ислом тамойилларини (ақл, розилик ва ҳоказо) тушуниш усуллари ва механизмлари, шунингдек, Ислом маънавий ва ҳуқуқий меросидир.

Исломнинг замонавий ақлий янгиланиш моделлари

Янгиланишнинг бошланғич нуқтаси Куръон ва суннатдир. Куръон ва суннатни турли вазиятларда тушунишимиз ва қўллашимиз мусулмонларнинг илк авлодлари, айниқса Пайғамбаримиз саҳобаларининг ҳамда мусулмонларнинг кейинги авлодлари тажрибасини ўрганиш орқали шаклланади ва бошқарилади. Олимлар ва мутафаккирлар муайян муаммоларни тушуниш ва ҳал қилишда фарқ қилиши мумкин, аммо асосий заминлар ва якуний мақсадлар улар учун умумий бўлса, буни қилишнинг зарари йўқ.

Шуни таъкидлаш керакки, диний ва ақлий янгиланишнинг деярли ҳар бир замонавий моделини учта асосий, бир-бири билан кесишган концептуал соҳаларга ажратиш мумкин: дин, ақл ва ҳақиқат (яъни, аниқ бир ҳолатлар) ёки ваҳий, инсоният ва космос. Ҳеч қандай ижтимоий тузилма фақат санъат, илм-фан ва ақл-заковат асосида мавжуд бўла омайди, чунки у инсониятни олдинга силжитиш ва ривожлантиришга имкон берувчи маънавий ўлчовдир. Маънавий ўлчов бўлмаган жойда ривожланиш таназзулга юз тутади, чунки юқорига кўтарилиш қобилятига эга бўлмаганлар оғирлик кучи таъсири остида муқаррар равишда пастга тушадилар.

Малек Беннаби (1905-1973) терминологиясида цивилизацион янгиланиш ва уйғониш учун зарур моддалар – инсоният, тупроқ ва вақтдир. Ушбу учта омил мусулмон жамоасини ўзининг дастлабки тарихий босқичларида зарур бўлган барча нарсалар билан таъминлаган ижтимоий капитални ташкил этади. Ҳозирги вақтда ҳал қилиниши керак бўлган устувор вазифаларга келсак, Мунир Шафиқ (1936-йилда туғилган) куйидаги долзарб масалаларни санаб ўтади: мусулмон жамоасини ташқи назоратдан озод қилиш орқали ўз мустақиллиги ва кадр-қимматини қайта тиклашга имкон бериш; бутун дунёдаги мусулмонлар жамоасини “парчалаб ташлаётган” бўлинишлар ва натижада бирликка эришиш зарурати; ривожланиш билан боғлиқ муаммолар; ижтимоий адолат ва инсон кадр-қиммати масалалари, маслаҳат амалиёти, шунингдек, ҳукмдорлар ва халқ ўртасидаги муносабатлар; атроф-муҳит ифлослани-

ши; камбағал мамлакатларнинг қарз юки; оиланинг парчаланиши ва емирилиши.

Янгиланиш ва уни тушунишда ва ундан фойдаланишда турли ёндашувлар

Олимлар, одатда, “янгилиниш” деб таржима қилинган “*таждид*” [tajdid] атамаси ва шу соҳадаги бошқа атамаларни фарқлаш бора-сида бир фикрда эмаслар. Бу фарқнинг сабаби шуки, замонавий фойдаланишда бу атамаларнинг айримлари мусулмон жамоасининг тарихий эътиқодлари ва амалиётига зид бўлган маънолар ёки боғлиқ маъноларни ўз ичига олади. Аксинча, улардан фойдаланишни бутунлай бартараф этишдан кўра, биз ушбу атамаларни ва тегишли тушунчаларни исталмаган нозик фарқлар ва боғлиқ маънолардан ажратиб, уларнинг терминологик, лингвистик ва ҳуқуқий келиб чиқишини таъкидлашимиз лозим. Энг тўлиқ янгиланиш – бу тикланиш ва ривожланишни бирлаштирган янгиланишидир.

Мен диний ислоҳотлар ва янгиланишларга оид бир неча хил ёндашувларни тақдим этаман. Биринчи ёндашув муаллифи Хичем Жайт (Hichem Djait, 1935-йилда туғилган), Ислом қонунчилиги соҳасида орқада қолаётган мамлакатлар бу борада анча ривожланган давлатлар ортидан етиб бориши керак, деб ҳисоблайди. Масалан, Жайт бундан ўн уч аср муқаддам Умавийлар томонидан ташлаб кетилган ҳудуд (*Hudūd*) жазоларига чек қўйишимиз керак, деб таъкидлайди. Бунинг ўрнига, биз эскирган ва бугунги воқеликни акс эттириш учун қайта кўриб чиқишга муҳтож бўлган шахсий мақом тўғрисидаги қонуннинг кенг доирасига эътиборимизни қаратишимиз керак.

Бир семантик оилага мансуб атамалар

Бир неча атамалар ўз маъносига кўра кўпроқ ёки камроқ “*таждид*” [tajdid], ёки “янгилиниш”га тўғри келади. Бундай атамалар бир қатор умумий семантик элементларга эга. Уларнинг барчаси, масалан, бир одам ёки бир гуруҳ кишилар билан, ўзи ёки

бошқа одам билан, нарсалар ёки ғоялар билан, бу дунё ёки нариги дунё билан боғлиқ. Бундан ташқари, барча атамалар ҳаракат ва янгилашни, мустақамлаш ва кўмаклашишни ва бир вазиятдан бошқасига ўтишни англатади. Улардан баъзилари ҳатто бир-бирининг ўрнига фойдаланиш мумкин.

1. “*Тағйур*” [*taghyūr*]: одатда “ўзгариш” деб таржима қилинади, “*гайяра*” [*ghayyara*] феъли (феълдан ясалган “*taghyūr*” оти, “*тагайяра*” [*taghayyara*] феълнинг ўзгармас шакли) кимдир ёки бирор нарсанинг бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ёки бир вазиятдан бошқа вазиятга ўтиш жараёнини англатади. Биз бирор нарсани ўзгартирганда, уни бошқача қиламиз. “*Тағйур*” ёки ўзгариш деб номланган жараён икки шаклдан бирини олиши мумкин. У бирон бир нарсанинг моҳиятини ўзгартирмасдан унинг кўринишини ўзгартиради ёки, аксинча, унинг моҳиятини ўзгартиради, бошқача қилиб айтганда, кўринишини бошқа нарсага ўзгартиради.

Масалан, Абд Ал-Мажид ал-Нажжар ўзгариш жараёни икки асосий ўқ атрофида жойлашган деб ҳисоблайди: биринчиси – бу ҳақиқатни инкор этиш, иккинчиси эса – бу мавжуд ҳақиқатни муқобил ҳақиқат билан алмаштиришга қарор қилиш. Шу билан бирга, ушбу муқобил нима эканлигини ва уни амалга ошириш йўллари қандай эканлиги тўғрисида аниқ тасаввурга асосланган.

2. “*Ислаҳ*” [*iṣlāḥ*]: “*салаҳ*” [*salāḥ*] “эзулик”, “адолат” ва “асослилик” маъноларни англатувчи “*фасад*” [*fasād*], сўзига қарама-қарши бўлиб, “бузилиш”, “таназзул” ва “зарар” деган маъноларни англатади. Шунинг учун олинган феъл шакли “*аслаҳа*” [*aṣlaḥa*] (феълдан ясалган “*iṣlāḥ*” оти) яхшилаш, пойдеворга келтириш, шунингдек, асоссиз ва бузилган нарсаларни тuzатиш маъносига эга. Қисқасини айтганда, маъно – ислоҳ қилиш ва қайта тиклаш. Ушбу семантик соҳадаги қарама-қарши жуфтликлардан бири бу “*муслиҳ*” [*muṣliḥ*] – “ислоҳотчи” тушунчаси ва “*муфсуд*” [*mufsid*] – “бузғунчи, кўзгатувчи” тушунчаси ўртасидаги қарама-қаршилиқдир. Улар бир шахс ва шахслар гуруҳи билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

3. “Иҳйа” [Iḥyā’]: уч ҳарфли *h-u-y* илдизи (фёълдан ясалган “ҳайа” [ḥayāh] ва “ҳайаван” [ḥayawān] отлари), “ўлим” деган маънони англатувчи *m-w-t* илдизига (фёълдан ясалган “мавт” [mawt] ва “мавтан” [mawtān] отлари) қарама-қаршидир. Ҳаёт ва ўлим охир-оқибатда одамларга, ҳайвонларга, ўсимликларга ва бутун сайёрага таъсир қилади. Шунингдек, ҳаёт ва ўлим ғояларга, тамойилларга, таълимотларга ва назарияларга ҳам таъсир қилади. Қуръондан келтирилган иқтибос: “Кўр билан кўзи очиқ тенг бўлмас. Зулумотлар билан нур ҳам. Соя билан жазирама ҳам. Тириклар билан ўликлар тенг бўлмас...” (Қуръон, 35:19-22) Салаб (Tha’lab) куйидагича талқин қилди: “Бу ердаги “тириклар” мусулмонларга, “ўликлар” эса Ислом хабарини инкор қилганларга тегишлидир”. Биз уни янгиланиш, ўзгариш, ўзгартириш, тиклаш ёки қайта туғилиш деб айтамизми, барчаси бир хил вазифани бажаради ва бир хил мақсадга хизмат қилади.

4. “Ба’с” [ba’tḥ]: учта ҳарфдан иборат *b-'-th* илдизи “сабаб бўлмоқ”, “ундамоқ”, “иғво қилмоқ”, “қўзғатмоқ”, ёки “уйғотмоқ” деган маъноларни англатади. Одат бўйича “ba’atha” сўзи икки асосий маънони ифодалаш учун ишлатилган. Улардан биринчи маъноси – юбормоқ, “Аъроф” сурасида Аллоҳ изҳор қилганидек: “Сўнгра уларнинг ортидан Мусони Ўз оятларимиз ила Фиръавн ва унинг зодагонларига юбордик [ba’athnā]” (7:103) ва “Бақара” сурасида каби: “Одамлар бир миллат эдилар. Бас, Аллоҳ хушхабар ва огоҳлантириш берувчи Набийларни юборди [ba’atha]...” (2:213) Иккинчи маъноси эса – “қайтадан вужудга келтирмоқ” ёки “тирилтирмоқ”, “Бақара” сурасидаги каби: “Сўнгра ўлимингиздан кейин қайта тирилтирдик [ba’athnākum], шоядки шукр қилсангиз”. (2:56)

5. “Наҳда” [nahḍah]: уч ҳарфли *n-h-d* илдизи “юқорига қараб ҳаракатланиш” деган маънони билдиради. Шу тарзда, “наҳада” [nahāda] (фёълдан ясалган “наҳд” [nahḍ] ёки “нуҳуд” [nuhūd] оти) ва унинг ҳосиласи “интиҳада” [intahāda] “кўтарилмоқ” маъносига эга. “Наҳда” [nahḍah], “наҳд” [nahḍ] ҳамда “нуҳуд” [nuhūd] – “ҳаракат”, “кўтарилиш” ва “куч йиғиш” деган маъно беради. Шунинг учун *n-h-d* илдизи Қуръонда учрамасада, юқорида кўрсатилган ил-

дизларга (*taghyīr*, *iṣlāḥ*, *iḥyā'* и *ba'th*) тўла мос келади. Шунга қарамадан, у суннатда, айникса, намоз [*salah*] маросим ибодати учун кўрсатмаларга бағишланган асарларда ишлатилади. Бирок, йигирманчи асрнинг ўрталаридан бошлаб, “уйғониш” ёки “қайта туғилиш” деб таржима қилиниши мумкин бўлган “*наҳда*” [*nahdah*] атамаси анча кенг тарқалган. Шу сабабли у “уйғониш кашшофлари” (*руввад ал-наҳда* [*ruw-wad al-nahdah*]) деб аталган бутун бир авлод мутафаккирлари бошчилигидаги ақлий ҳаракат билан кўпроқ боғлиқ бўлиб қолди.

БЕШИНЧИ БОБ

***Тақлид* [*Taqīd*] ва Содиқлик [*Ittibā'*]: қарама-қаршилик ва ўзаро тўлдириш**

Ибн Фарисга (395/1004-йилда вафот этган) кўра, уч ҳарфли *q-l-d* илдизи, икки илдизни ташкил этувчи “*каф*”, “*лам*” ва “*дал*” ҳарфларидир. Биринчиси, бирор нарсага ёки кимгадир ниманидир “*осиш*” ёки “*илиш*” маъносини билдиради, иккинчиси эса “*толе*” ёки “*тақдир*” маъносини англатади. Кўплик сон шаклида “*қилада*” (*qilādah*) (*қалаид* (*qalā'id*)) тушунчаси Қуръонда бир марта айнан юқорида кўрсатилган маънода ишлатилади. “*Моида*” сурасида (5:2) “*қалаид*” атамаси қурбонлик учун мўлжалланган ҳайвонларнинг бўйинларига тақиладиган маржонларни назарда тутаяди, суннатда эса Ойшанинг сўзлари бор: “*Мен Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам) нинг қурбонлик ҳайвони учун ўз қўлларим билан маржон ясадим (қалаид ҳади расулуллоҳ [qalā'id hadī rasūl Allāh]). Кейин у ҳайвонни ушбу маржон билан безатди (қалладаха [qalladahā])*”. Қуръонда бўлгани каби суннатда ҳам “*қаллада*” [*qallada*] феъли (ва феълдан ясалган “*тақлид*” [*taqīd*] оти) билан ифодаланган тушунчанинг аниқ таърифи йўқ.

Аш-Шотибий Ибн Масъуднинг “*Аль-Ильтизам*” китобидан қуйидаги сўзларни келтиради: “*Динингизга ғамхўрлик қилинг ва бошқа*

бирова шунчаки *тақлид* қилишдан, фақат биров унга ишонгани учун бирор нарсага ишонишдан, шунингдек, биров унга ишонмаслиги учун унга ишонмасликдан эҳтиёт бўлинг”. Шунинг учун ҳам бир қатор олимлар тақлидни Ислоннинг илк асрларида мумкин бўлмаган “ножоиз янгилик” (*бид’а азима* [bid’ah ‘azīmah]) деб ҳисоблаганлар. Ал-Шавконий шундай деган: “*Тақлид*”га [taqlid] эргашган киши на Қуръон таълимотларида ва на Расулulloх (соллаллоху алайҳи васаллам) нинг ўзи мисолида бирон бир савол туғдирмайди, у ўз имомининг таълимотларидан мамнунрокдир. Эркакми, аёлми, ўз имомининг таълимотидан ташқарига чиқиб, тўғридан-тўғри Қуръон ва суннатга мурожаат қилган одам эса тавсиф жиҳатдан *муқаллид* [muqallid] эмас. Шу сабабли “*тақлид*” “далил келтириш талаб қилинмасдан, бошқа бировнинг айтганига кўр-кўрона эргашиш” деб белгиланган”.

Ажабланарлиси шундаки, таълимоти энг кўп *тақлид* қилинган одамлар, яъни турли хил диний ва ҳуқуқий мактабларнинг асосчилари тақлидни қоралашда ва тақиқлашда, шунингдек, ижтиҳодни ўрганиш ва далилларни топишнинг муҳимлигини талаб қилишда қатъий эдилар. Аҳмад Ибн Ҳанбал оғохлантирган: “Ўз динингизни бошқа одамларга қарам қилиб кўйиш – бу жоҳиллик ва тушунмовчилик белгисидир”. Кейинги давр олимлари орасида *тақлиднинг* энг кўзга кўринган танқидчилари “ислоҳотчилик ҳаракати” (*ал-ҳарака ал-ислаҳиййа* [alḥarakah al-iṣlāḥiyyah]) ёки “замонавий салафийлик” (*ал-салафиййа ал-ҳадиса* [alsalafiyyah al-ḥadīthah]) тарафдорлари бўлиб, уларнинг тармоқлари турли ҳаракат ва тафаккур мактаблари ҳисобланади. Фатҳи ал-Дурайний бу борада таъкидлаб ўтди: “Тақлидга ислом қонунларининг юқори мақсадларига ва ҳар қандай ижтиҳодга ишора қилмасдан, бирон бир шахс ҳеч қандай қўллаб-қувватловчи ёки далил келтирмайдиган сўзларни ўз ичига олганлигини ҳисобга олсак, унинг ақли рад этилишини ўз ичига олади”. Шунинг учун *тақлид* – бу Худо томонидан бизга юкланган масъулиятдан ҳамда ўйлаш, тафаккур қилиш ва ўзимизни яхшилаш вазифасидан қочишдир, чунки “Исро” сурасида шундай дейилади: “Ўзинг билмаган нарсага эргашма! Албатта, қулоқ, кўз ва дил – ана ўшалар, масъулдирлар”. (17:36)

***Ижтиҳод ва Тақлид*: уларнинг мусулмонлар жамоасини шакллантиришда умумий ва турли роллари**

Шуни таъкидлаш керакки, “*тақлид*”нинг ушбу тақиқни энг умумий (ноаниқ) сўзлар билан тузадиган уламолар ва имомларнинг аксарияти буни фақат ижтиҳод қилиш қобилиятига эга бўлган кишиларга боғлашади. Ҳар хил далил турларини матн ва ақл асосида ажрата оладиган, аммо “*мужтаҳидлар*” деб тан олинмайдиган кишиларга “*тақлид*” тақиқланган ёки тақиқланган эмасми деган фикрлар келади. Аини пайтда, таълимга эга бўлмаган ва ҳуқуқий масалаларни асосли тарзда муҳокама қила олмаган ёки тирикчиликка пул топиш билан банд бўлган оддий одам зарурат туфайли “*тақлид*” билан шуғулланиш ҳуқуқига эга деган келишув мавжуд. “*Тақлид*” тарафдорлари келтирган далилларни синчковлик билан таҳлил қилиш, улар бу ерда исботламоқчи бўлган нарсаларга, мутлақо тескари бўлган хулосаларга олиб келади. Қуръонда ҳам, суннатда ҳам ўрганишга, савол беришга ва қаерга олиб бормаса далилларга амал қилишга чақириқлар топамиз. Қандай ҳолатда бўлмасин, бу чақириқлар “*тақлид*” тарафдорлари томонидан уларнинг асосий далиллари сифатида қаралади. “Наҳл” сурасида Худо айтади: “Биз сендан олдин ҳам фақат эр кишиларни юбориб, уларга ваҳий қилганмиз. Агар билмайдиган бўлсангиз, зикр аҳлларидан сўрангиз”. (16:43) Пайғамбаримиз саҳобаларининг устуворлигини ва уларга *тақлид* қилишни тасдиқловчи ҳадислар ушбу масала билан бевосита боғлиқдир. Пайғамбаримиз саҳобаларининг ҳаракатларига *тақлид* қилиш Пайғамбаримизнинг тўғри йўлга ҳидоят қилган солиҳ халифалардан ўрнак олишларига жуда мос келади. Бироқ, бу билан Пайғамбаримиз бизни у ёки бу мусулмон олими томонидан белгиланган амалларга, шунингдек, у ёки бу “*мужтаҳид*”нинг қарашларига риоя қилишга буюрмади. Бундан ташқари, саҳобалар ўртасида вужудга келган ихтилофлар ижтиҳод жараёнининг жадал ривожланиши ва мусулмон руҳининг ҳаётийлигидан далолат беради. Шунинг учун бундай келишмовчиликлар Аллоҳнинг мусулмонлар жамоасига кўрсатган раҳм-шафқати ва буйруқларини шарҳлашда бизга берилган ҳаракат эркинлигининг намоёнидир.

Айрим мусулмон ҳуқуқшунослар бу масалага алоҳида эътибор беришади. Улар орасида Юсуф Ал-Қардавий, ҳам бор, масалан, қонуний қарорларни қабул қилишда бир қатор муҳим педагогик тамойилларга асосланиб, ёндашувини ишлаб чиққан, улардан бири “фатволар чиқариш ва уларга зарур тушунтиришлар билан аниқликлар илова қилиш” тамойилидир. Ибн Ҳазм ижтиҳоднинг мусулмон ҳаётида тутган ўрни ва аҳамиятига мукамал таъриф беради: “Ҳар биримиз ижтиҳодда ўзимиз бажара оладиган даражада қатнашишга мажбурмиз, шунда биз Худо биздан нимани талаб қилаётганини билиб оламиз”.

Қиёслашда ва таққослаб кўришда Тақлид [Taqlīd] ва Содиклик [Ittibā’]

Ибн Фариснинг (395/1004-йилда вафот этган) фикрича, *t-b-* уч харфли илдизи “бирор кимса орқасидан ёки нарсанинг изидан бормоқ” деган ўзгармас маънога эга. Ушбу илдиш Қуръон матнида бу маънода кўп марта, баъзида “Бақара” сурасидагидек мажозий маъносида ишлатилган. (2:38) Бошқа ҳолларда эса “Шўро” сурасидаги каби тўғри маъносида ишлатилади. (26:60) Шунингдек, “*umtaba’a*” [*ittaba’a*] феъли, Пайғамбаримиз (алайҳиссаломга) буюрилган “Аъроф” сурасидаги каби: “...Мен фақат Роббимдан ваҳий қилинган нарсага эргашаман (*иннама аттаби’у [innamā attabi’u]*), холос..”. (7:203), “мажбурият қилиб бирор нарсага бўйсунуш” маъносини ифодалаши мумкин. Бошқа жойда “Назиат” сурасида (79:6-7) бу феъл “бир нарса бошқасига бирин-кетин эргашади” маъносида ишлатилади. “Қасос” сурасида “атба’а” [*atba’a*] феъли “бирор кишини ҳамроҳ қилиш ёки тинмай таъқиб қилиш” маъносида истифода қилинади. Фиръавн ва унинг зодагонлари ҳақида Худо: “Ва бу дунёда уларга лаънатни эргаштириб қўйдик... (*атба’наҳум фи ҳадҳихи альдунйа ла’натан [atba’nāhum fī hadhihi aldunyā la’natan]*)” деб эълон қилади. (28:42)

Ҳадисларга кўра, Пайғамбар (саллалоҳу алайҳи васаллам) ўтмишдошлар томонидан қўйилган йўлларга кулларча эргашганларга танбех бериб: “Дарҳақиқат, сиз сиздан олдин бўлганларнинг

урф-одатларига қарич кетидан қарич ва тирсак кетидан тирсак амал қиласиз (*la tattabi'anna* [*la tattabi'anna*]), деганлар. Бироқ, бу ерда “*имтиба*” ва “*тақлид*” [*ittibā'* ва *taqlīd*] ўртасидаги фарқни билиш лозим. “*Имтиба*” сўзи Қуръонга эргашишни англашиш учун ишлатилади, агар Қуръонга мурожаат қилишнинг иложи бўлмаса, суннат матнига амал қилиш зарур, агар жавоб суннатда топилмаса, улар ўртасида яқдил келишув асосида ўрнатилган, билишимизча, илк олимларимизнинг нуқтаи назарига қўшилиш лозим. Агар бу манбаларнинг ҳеч бири ҳал қилинаётган муаммо билан бевосита боғлиқ бўлмаса, “*имтиба*” кўрилаётган ҳолат билан Қуръондан тегишли матн ўртасидаги ўхшашликка риоя қилиш орқали амалга ошади. Бундай матн бўлмаган тақдирда, суннатдаги матн билан ўхшашлик келтирилади. Агар бунинг иложи бўлмаса, ўхшатиш биринчи олимларимизнинг келишилган нуқтаи назаридан келтириб чиқарилади. Бироқ бундай қарашга амал қилиш учун, унинг ўзи Қуръон ёки суннат матнига чизилган ўхшатишга асосланиши керак.

Ибн Таймия “*тақлид*”ни маълум маънода ноҳўя ва номақбул “*имтиба*” деб ҳисоблаган. Ҳозирги замон олими Таҳа Абдуррахмон (Таҳа Abdurrahman 1944-йилда туғилган) фикрича, “*имтиба*” ва “*тақлид*” [*ittibā'* ва *taqlīd*] ўртасидаги ягона фарқ далилларнинг мавжудлиги ёки йўқлигидадир. Шуниси аниқки, бу ерда “*имтиба*” далил билан тасдиқланган нуқтаи назарга амал қилса, “*тақлид*” далил билан тасдиқланмаган нуқтаи назарга амал қилмоқда. Бироқ, тарихий жиҳатдан “*тақлид*” ва “*имтиба*” ўртасида жуда ишонарли терминологик ва ҳуқуқий фарқлар мавжуд бўлган. Биринчиси ноўрин ва асосиз *тақлид* билан боғлиқ бўлиб, иккинчиси – бошқа шахснинг ўрнагига эргашиш ёки унинг асосли нуқтаи назарини қабул қилиш билан боғлиқ.

ОЛТИНЧИ БОБ

**Мусулмонлар жамоаси (al-Umma) янгилиниш
ва ижтиҳод тартибга солувчи сифатида****“Умма” атамасининг маъносидан фойдаланишнинг
турли усуллари**

“Умма” [*umma*] сўзи Қуръонда бешта асосий маънода ишлатилади: 1) “Бақара” сурасида бўлгани каби – “жамоат” (2:128); 2) “Юсуф” сурасидаги каби – “бир давр ёки вақт” (12:45); 3) “диний раҳбар”, худди “Наҳл” сурасида бўлгани каби (16:120); 4) “Анъом” сурасида кўрсатилганидек, “тур” ёки “уруғ”га ишора қилади (6:38); 5) “бир қатор ақидалар ва урф-одатлар” – “Зухруф” сурасидагидек. (43:22) “Умма” сўзи биринчи маънода, яъни жамоа, “бутун дунё бўйлаб миллатга эмас, балки умумий эътиқодлар, Ислом ҳуқуқи ва Ислом анъаналари, урф-одатлари, шунингдек, қадриятларига риоя қилиш билан бирлаштирилган халқлар, кланлар ва қабила-лардан ташкил топган тузилиш” деган. Бу жамоа ўзининг ғалаба ва мағлубиятлари, қувонч ва қайғулари, умид ва умидсизликлари билан умумий тарихга эга. Шунга кўра, кўплаб мусулмон халқлар ёки маҳаллий жамоалар бўлиши мумкинлигига қарамасдан, фақат битта мусулмон уммати ёки жаҳон ҳамжамияти мавжуддир.

Қуръон матни мусулмон умматини тавсифловчи бир қатор хусусиятларни ўз ичига олади. Улардан учтаси асосий ҳисобланади, баъзилар буларни “мўътадиллик”, “танланганлик” ва “азоб” ёки “синов” деб ҳисоблашади. Сиёсий *давлатнинг* [*dawlah*] шаклланиши каби тарихий воқеалар арабча “умма” сўзини таржима қилишда ишлатиладиган “миллат” атамасининг Европада қўлланилишига

таъсир кўрсатди. Ушбу атамани Ғарб цивилизациясида мустаҳкамлашга келсак, бу ҳамма ўз ичига олган черковнинг собиқ биноси харобалари устида миллий ўзига хосликлар барпо этилаётган бир пайтда юз берган. Шундай қилиб, Ғарб ёзувларида қўлланилган “умма” атамасининг маъно соҳаси деярли “*dawlah*” ёки давлат атамасининг маъно соҳасига тўғри келган.

Араб-мусулмон уммати тарихий жараён давомида шаклланган бўлиб, унда тили ва Ислом хабарининг тарқалиши энг муҳим роль ўйнаган, географик омиллар эса иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган. Мусулмон уммати ўз аъзоларининг хилма-хиллиги ва маданий турли-туманлигига қарамай, асрлар давомида омон қолган ва гуллаб-яшнаган. Унинг “холис ўлчови” – қайта туғилиш ва янгиланиш орқали ўтмиш меросини ўзлаштириш ва бирлаштириш учун мўлжалланган Исломий хабарнинг универсаллиги ва яқунийлигидир.

Мусулмонлар жамоаси учун “розилик”нинг мазмуни ва аҳамияти

Олимлар билимларни ташувчилар ва олувчиларни ҳисобга олган ҳолда икки тоифага ажратадилар: “дунёвий билимлар” (*илм 'амма* [*'ilm 'āmmah*]) ва “илмий билимлар” (ёки сара) (*илм ха'сса* [*'ilm khāṣṣah*]). Агар билим розилик шаклида қаралса, “дунёвий розилик” (ижма' амма [*ijmā' 'āmmah*]) ва “ўрганган розилик” (*ижма хаасса* [*ijmā' khāṣṣah*]) ўртасида фарқ қилинади. Имом Шофёий фикрича, биринчи тоифа умумий билим бўлиб, улар ҳақида нотўғри хабарлар ёки тафсирилар йўқ ва улар баҳс мавзуси эмас. Келишув тузилганда, олимлар тушунтиришлар, маслаҳатлар ва низомнинг аниқ қўлланилиши орқали бутун мусулмон жамоасини жалб қилишлари, жамиятнинг ҳар бир аъзосини ушбу келишувни муҳокама қилиш ва амалга ошириш жараёнида иложи борича кўпроқ иштирок этишга ундашлари талаб этилади.

Ҳозирги кунимизда ҳамда парчаланиш, ижтимоий табақаланиш, тарафқашлик, қоқоқлик, заифлик ва юқоридан пастга қарорлар қа-

бул қилиш даврида, ҳамжиҳатлик ва барча соҳаларда илоҳий бирликни тасдиқлашни акс эттирувчи кенг қамровли розилик учун ҳар қачонгидан ҳам долзарб эҳтиёж мавжуд. “Розилик” (*ижмо* [ijmā']) ва “маслаҳат” (*шўро* [shūrā]) тамойиллари ҳамма мусулмонлар учун ҳамиша амал қилиб келган. Бу тамойиллар доирасини илмий жамоатчиликка чеклаб қўйишнинг ягона асосигина турли ижтимоий ва этник келиб чиқиши мусулмонлар сонининг ўсиб бориши ва уларнинг бир-бири билан мулоқоти ва жойдан-жойга кўчиши билан боғлиқ қийинчиликлар туфайли вужудга келадиган амалий зарурият бўлиши мумкин.

Исломни чуқур англашни таъминлашнинг энг муҳим воситаларидан бири бу асрлар давомида мусулмон жамоаси томонидан келишиб олган ва унинг кадриятлари, урф-одатлари ва анъаналарининг негизига айланган тамойиллар, эътиқодлар ва фикрларга риоя қилишдир. Бундай воқеликлар одамларнинг кундалик ҳаётининг моҳияти ва улар беихтиёр энг қадрли деб билган нарсаларга тегишлича, мутлақо илмий ва зиддиятли розиликдан устундир.

ЕТТИНЧИ БОБ

Инновациялар ва тараққиёт учун асос сифатида ишончли санок бошлари

**“Маржаийя” [Marja'iyah] тушунчаси Ҳамда айнан
ўхшашлик масаласи**

Уч ҳарфли *r-j-'* илдизи “қайтиш” маъносига эга. Ушбу илдиздан олинган бир сўз “Алак” сурасида ишлатилади: “Албатта, қайтиб бориш Роббингадир (*инна ила раббика алружа'* [inna ilā rabbika al-ruj'ā]).” (96:8) Демак, “маржа'ийя” [marja'iyah] атамаси бирор нарса ёки кимгадир “қайтиб келадиган” деган маънони англатади, яъни, одамлар, масалан, зиддиятни ёки келишмовчиликни ҳал қи-

лиш учун ҳар томонлама, ҳамма нарсани қамраб оладиган та-
мойилга мурожаат қилишади.

Бугунги кунда мусулмонлар жамоаси шундай бир аҳволда экан-
ки, у мусулмон цивилизацияси, ёки мусулмон маданияти чўққи-
сига чиққанида чидаган турли-туманлик, тафовутлилик, ҳатто
зиддиятларга ҳам эга бўла олмайди. Бу ўша даврдаги жамоанинг
кучи, ҳамжиҳатлиги ва мустақиллигини белгилаб беради. Ҳозир-
ги вазият аниқ белгиланган қадамлар қатори ва аниқ белгиланган
мақсадлар асосида ҳал этилиши лозим бўлган энг муҳим масала-
ларни ҳал этишда янада мустаҳкамланишга чақиради. Бурхон Га-
лиуннинг (Burhan Ghalioun) фикрига кўра, араб жамияти ўтаётган
ахлоқий инқироз, ахлоқий тамойилларнинг шаклланишини улар-
нинг диний таъминотини бузмасдан ўзгартира олмасликда намоён
бўлади.

Абдулҳамид Абу Сулаймон (Abdul Hamid AbuSulayman) ижти-
мойий ва диний омилларни мувозанатлаштириб туриш зарур деб
ҳисоблайди. Шу билан бирга, унинг фикрига кўра, мусулмон жа-
моасининг бирлашуви учун асос яратадиган ва ҳаракатга кўрсатма
бўлиб хизмат қиладиганларгина ишончли манбаларга айланиши
мумкин. Натижада улар жамоанинг шахсий ва жамоавий аъзола-
ри ўртасида юзага келадиган турли хил низоларни ҳал қилишда,
шунингдек, турли йўналиш ва тафаккур мактабларининг барқарор
бирлигини таъминлай олишади. Тирик қолишни ва ривожланиш-
ни умид қиладиган ҳар бир жамоага билим ва технологиялардан
ташқари, ўзларини қўллаб-қувватлаш, илҳом бериш, тажрибала-
рини тўплаш, ўзларининг реакцияларини ўзгартириш ва йўналти-
риш, шунингдек, умумий қарашларини аниқлаштириш учун маъ-
навий, рамзий ҳамда ахлоқий ишончли асосий тузилмалар керак.

Ҳокимиятнинг ҳар қандай ҳақиқий, ишончли манбаи қайтиб бо-
радиган учта бош пойдевори бор, яъни: 1) ваҳий; 2) инсон ақли;
3) космос. Ушбу ваколатларни оладиган манбалар ҳақидаги савол
кўпинча айнан ўхшашлик билан боғлиқ. Мусулмон жамоати ёки
умматининг ўзига хослиги, шунингдек, бошқа ҳар қандай жа-

моатнинг айнан ўхшашлиги иккита элемент томонидан шаклланади: 1) унинг шахсий аъзоларини бир-бирига боғлайдиган муносабатлар модели ва 2) ушбу моделни вужудга келтирган мафкуравий матрицадир.

Обрў ва “евро-американизм”

“Бошқалар”га нисбатан ўзларининг обрў манбаларини тушунишда бошиданоқ маълум услубий асослар қўйилиши керак. Агар Ғарб цивилизациясини тўлиқ инкор этиш ва уни тўлиқ қабул қилишни каби спектрнинг қарама-қарши учларини истисно этсак, ўзимиз ва Ғарб ҳақидаги зиддиятли қарашларни акс эттирувчи бошқа бир қатор ёндашувларни топамиз. Лекин бизга ахборот билан ишлаш учун методологик асос яратадиган ва унда нимани қабул қилиш ва нимани қабул қилмаслик кераклигини аниқлаш мумкин бўлган нуфузли асосий тузилмаларни яратадиган ёндашув керак.

Ғарбда бир неча ўн йиллар яшаган жазоирлик олим Муҳаммад Аркун (1928-2010) Ислом ва Европа тафаккури ўртасида воситачи ролини олди. Бироқ, Аркун охир-оқибат Ғарбда Исломга нисбатан “ўзгармас ва нафратли” қарашга таъсир ўтказа олмади. Аслида у Ғарб одамларининг у ҳақдаги қарашларини мусулмон зиёлиси сифатида ўзгартиришга ҳам муваффақ бўлмаган. Натижада у қуйидаги хулосага келди: “Ушбу қоникарсиз натижа бу ғояларни ўзгартириш имконсизлигини эмас, балки (ўзимизга бўлган муносабатимизни ўзгартирмасдан) Ғарбнинг бизга бўлган муносабати ўзгартиришини ўз ичига олган Араб ёки Ислом стратегиясининг хатоларини кўрсатиши мумкин, деб хулоса қилишдан бошқа иложимиз йўқ... Ўзимиз ўзгарганимиздагина бошқанинг биз тўғрисидаги фикри ўзгаради”.

САККИЗИНЧИ БОБ

Универсаллик: ўзгаришга йўналтирилган ҳаракатлар учун умумий майдон ва унинг камрови

Универсаллик (умумийлик) тушунчаси

Шарқшунослар ва бошқалар қадимда ҳам, ҳозирги замонда ҳам Ислом ҳақиқатдан ҳам умуминсоний эмас ва турли халқлар ва маданиятларни ўзлаштиришга қодир эмаслигини таъкидлаганлар. Бу нуқтаи назар фойдасига асосий важдари қуйидагича: 1) Қуръон араб тилида ёзилган ва шунинг учун фақат араблар томонидан тушунилиши мумкин; 2) Қуръон милодий VII асрда Арабистон ярим оролида яшовчи қабилалар учун муҳим бўлган муайян вазият ва ҳолатларга жавоб сифатида пайдо бўлган; 3) Башоратининг дастлабки кунларида Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам) умум хабар олиб туришга даъво қилмадилар.

Ибн Ашур Пайғамбар замонида араблар бир халқда камдан-кам учрайдиган тўртта хусусияти билан бошқа халқлардан ажралиб турганлигини таъкидлаган: 1) ақлнинг ўткирлиги; 2) мукаммал хотира; 3) оддий цивилизация ва ҳуқуқий нормалар; 4) дунёнинг бошқа халқларидан нисбий ажралиб қолиш. Айниқса, бу хусусиятлар арабларга Ислом хабарини олиш, тушуниш, сақлаш ва етказиш имконини берди. Шундай қилиб, Ислом пайғамбари ўз даъватида ва мисолида Нух, Иброҳим, Мусо ва Исо пайғамбарлар (алайҳиссаломлар) қаторини давом эттирганлиги аниқ.

Биз сиғинадиган моҳиятнинг ўзига хослиги тамойилига асосланган умумийликнинг монотеистик ўлчови мусулмон жамоасига бошқарув, ижтимоий тараққиёт ва ривожланиш, қонунчилик ва асосий мафкура масалалари билан боғлиқ умумий мақсад ва умумий йўналишни беради. Алалваний (Alalwani) сўзларига кўра, мусулмон жамияти аъзолари улар туғилган конструктив ролни ўйнаш учун илоҳий ваҳий хабарини берган янги нарсага содиқ қолиши ва

янгилаши, шунингдек, ўзларининг вазифаларини амалга ошириши керак. Дунё мўътадиллик йўлида мустақкам ўрнашган ва маданиятлар мулоқотида фаол иштирок этадиган, ҳаммани қутлайдиган ва ўзига хос риториканинг барча турларини инкор этадиган ҳар томонлама қамраб оладиган менталитетга эга бўлган мусулмон жамоасига муҳтож. Дунё илоҳий китоб билан тўғри бошқариладиган бошқарув органлари бўлган ва ортиқча талаблар қўймайдиган, лекин зарарли нарсаларни тақиқлайдиган, ҳамда қонунларга амал қиладиган жамоага муҳтож.

Замонавий Араб-Ислом мулоҳазасида умумийлик ва ўзига хослик

Дунё олдида турган муаммоларни ҳал этишда умумийликни ўзига хослик ҳисобига таъкидлайдиганлар бор, бошқалари, аксинча, умумийлик ҳисобига содир бўлса ҳам, ўзига хосликни таъкидлайдилар. Иккала тенденция, бир томондан умумийлик билан, иккинчидан, ўзига хослик ўртасида бир-бирига мос келмаслиги, шунинг учун бири бошқасини истисно қилиши мумкинлиги ҳақидаги тахминларга асосланади. Бироқ, бу тахмин нотўғридир.

Дарҳақиқат, Ислом умумийлиги ўзининг асл очиклиги ва чақириғи билан турли қарама-қаршиликлар қаршисида ўз тарихий таъсир доирасидаги жамоаларнинг миллий ўзлигини ҳимоя қилиш қобилиятини исботлаган кенг қамровли фалсафани ўзида мужассамлаштиради. Галиуннинг (Burhan Ghalioun) сўзларига кўра, ўзликни тасдиқлаш истаги дунё тизимининг шаклланишига зид бўлмаслиги керак. Аксинча, бундай қидирув ушбу тартибнинг намоён бўлишидан биридир. Ўзига хосликни тан олишдан бош тортадиган ҳар қандай қонуний умумий тизим бошқаларга нисбатан масъулиятини рад этадиган ва уларни ўз мақсадлари учун “хом ашё” деб ёки энг яхшиси, бўйсунувчилар сифатида ҳисоблашни талаб қиладигандир.

Малек Беннабининг фикрича, ҳар қандай инсон жамоасининг тақдири унинг географик чегараларидан ташқарида нима содир бўли-

шига ҳам боғлиқ. Айниқса, биз яшаётган даврда маданият умумий доирада ривожланиб, белгиланиб бормоқда. Маълум бир маданият ўз ғоя ва қадриятларини чизган манбаларга у дуч келаётган саволлар, унга берилиб кетган ифвогарликлар ва у олиб бораётган ҳаракатлар фақат ўз тупроғида ўса олмаслиги табиий. Шу сабабли, мусулмон зиёлилари ўзларининг роли ва бутун дунёда ўз жамияти ва маданиятининг ролини тушуниш учун нарсаларга шунчаки инсоннинг энг кенг бурчагидан қарашга мажбурдирлар. Ал-Жобирийнинг фикрича, Исломнинг ўрни турли маданиятли турли халқлардан ўз тарафдорларини бирлаштирувчи ижтимоий уйғунлик намунаси бўлиб хизмат қилиши ва бу хилма-хил инсоний оломонидан ўзлигини аниқ англаган жаҳон ҳамжамятини (уммани) шакллантиришдан иборат. Замоनावий араб ва ислом тафаккурида умматнинг жаҳон ҳамжамяти ва умумийлиги каби асосий концепциясининг тикланиши ислоҳот, янгиланиш ва ўзгариш усуллари ва истиқболлари сифат жиҳатидан ўзгарганидан далолат беради. Биз ё ҳаётимизга таъсир этувчи қарорларда иштирок этишни ўз зиммаимизга олишимиз керак, ёки ҳокимият эгалари томонидан бизнинг номимиздан қабул қилинган қарорларни амалга оширишимиз зарур.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Араб уйғониши, миллатчилик ва дунёвий мулоҳаза, шунингдек, сара фикрининг “замонавийлиги”

Маданият ва унинг ўзгаришга муносабати

Айтиш мумкинки, маданият инсонга туғма таъсир этувчи маънавий ва ижтимоий қадриятлар мажмуидир. Бурхан Галиуннинг фикрича, мавжуд билим ва ижодкорлик салоҳиятини ўз ўтмишининг ижобий тажрибаларига мос келадиган янги элементлар билан узлуксиз бойитиб турадиган маданиятнинг ривожланган деб аташ мумкин. Кейинчалик бу янги элементлар маданиятда мавжуд ахлоқий, интеллектуал ва диний алоқага мослаштирилади ва ўзлаштирилади.

Маданиятларни шакллантириш жараёнига нисбатан Беннаби маълум бир вақтда ва маълум бир жойда юзага келадиган маданият тури одамларнинг дунёга қараш усули билан белгиланади, деб ҳисоблайди. Галиуннинг қайд этишича, давлатлари йўқ қилинган, иқтисодий ҳаёт мустамлакачилик томонидан бузилган ёки уларнинг ҳолати ва эҳтиёжларга тўлиқ мос келмайдиган капиталистик тизим ўрнини босган айрим халқлар қаршилик воситаси сифатида маданиятга мурожаат қилиб, ўнлаб йиллар давомида бундай нозўравон қаршилик кўрсатишдан сўнг улар ўзларини янги давлатлар сифатида тиклашга муваффақ бўлишган. Бу шуни кўрсатадики, сиёсий ва иқтисодий тизимдаги туб ўзгаришлар ҳам ўз маданиятини, яъни ўзгача мафкуралари ва қадриятларини сақлаб қолишга муваффақ бўлган халқларни, шунингдек, воқеликка бетакрор маънавий муносабатини эзолмади.

Миллатчилик тафаккур – қайтадан кўриб чиқиш ва тўғрилаб туриш йўлидаги оралиқ нуқталар

Миллатпарварлик ёндашувларини баҳолаш ва тўғрилаш учун биз уларнинг бошланишига, миллатпарварлик фикри дунёвий маънода ифодаланган пайтга қайтишимиз лозим. Усмонлилар даврининг охирида (XIX аср охири – XX аср бошлари) христиан ва мусулмон озчиликлари диний асосда эмас, балки дунёвий жиҳатдан бўлиб ўтган турклашувга қарши ўзларини химоя қилишлари керак эди. Европада ва ундан ташқарида дунё социализмининг тарқалиши билан араб миллатчилиги араб дунёсидаги муаммоларни ҳал қилиш воситаси сифатида социализмни қабул қилди. Бироқ араб миллатчилик ҳаракати араб жамоасини бирлаштириш ва араб-мусулмон жамияти ресурсларини сафарбар этиш мақсадига эриша олмади.

Миллатчилик ҳаракатлари сиёсий ҳокимиятга келган ҳолларда бу ҳокимиятни сақлаб қолиши, одатда, уларнинг ягона ташвишига айланади. Натижада бундай миллатчилик ҳаракатлари маҳаллий ҳокимият даражасида турғунлашади, шунчаки жорий мақомга мослашиш васвасаси билан олиб борилади. Шундай қилиб, миллатчилик ҳаракатлари ижодий, инновацион руҳини йўқотмоқда ва ҳақиқий бирликка эришиш учун ғайрати ҳам йўқолмоқда. Ислоҳ бизга озчиликларни ўзлаштириш ва интеграциялашнинг тарихий моделини берди.

Пайғамбар (саллалоҳу алайҳи ва саллам) баъзи эргашувчиларининг ҳабашистонлик Билол ибн Рабоҳ, византиялик Сухайб ар-Румий, Салмон Ал-Форисий (форсий Салмон) каби саҳобаларни мусулмонлар жамоаси аъзолари деб тан олишдан бош тортганини эшитгач, у одамларга қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилдилар: “Арабчилик сиз отангиздан ёки онангиздан мерос қилиб олган нарса эмас. Аксинча, бу сиз гапирадиган тил асосида пайдо бўладиган нарсадир. Араб тилини биладиган киши арабдир”. Шундан сўнг маданиятга, фикрлаш тарзига, уларнинг иштироки ва мажбуриятидан хабардорликка “араблашган” барча кишиларнинг қўшилиши туфайли араб умматининг доираси кенгая бошлади.

Доимий дудмол риторика

Замонавий араб тафаккурига нисбатан “дунёвийлик” билан насроний тафаккурига нисбатан Учбирлик доктринаси ўртасида маълум ўхшашлик бор деган фикрини эшитиш одатий ҳолдир. Иккала ҳолатда ҳам биз ноаниқлик, чалкашлик ва ягона, аниқ мавқега кела олмаслик билан дуч келамиз. Бошқа Европа тилларида ўхшашликка эга бўлган инглизча “*secularism*” сўзи лотинча “*saeculum*”дан келиб чиққан бўлиб, “аср”, “давр”, “авлод” ёки “юз йил” деган маънони билдиради. Французча “*laïcisme*” (*laïcisme*) атамаси давлат ишлари соҳасида ҳам, ҳатто хусусий ҳаёт соҳасида ҳам динга ёки охиратга ҳеч қандай аҳамият бермаган ҳаракат ёки фалсафага мурожаат қилиш учун ишлатилади. “Дунёвий” (*secular*) атамасига келсак, у биринчи марта 1648-йилда Вестфалия тинчлигининг ҳулосасида ишлатилган бўлиб, кўпчилик тарихчилар томонидан Ғарбда биринчи дунёвий ҳодиса сифатида қаралади.

Ғарб дунёсида секуляризация тарихий ривожланишнинг табиий натижаси эди ва динга қарши норозиликнинг ҳаддан ташқари даражаси динни талқин қилиш йўлларида монополияни сақлаб қолишни талаб қилган черковнинг ўзи томонидан берилган жавобнинг ҳаддан ташқари томонлари билан таққосланди. Араб-ислом жамиятига сезиларли таъсир кўрсатишнинг учта асосий манбаи мавжуд: мустамлакачилик; Араб ёшлари таълим учун Ғарбга юборилган таълим миссиялари; ва араб-ислом мамлакатларида христиан таълим муассасаларини ташкил этиш. Лекин Шарқнинг ўзида ҳам ҳамма жойда Ғарб тараққиёти билан барабар қадам ташлаш истаги бор эди.

Араб дунёсида дунёвийлик ўзини динга қарши антипатия билан материалистик, атеистик оқим сифатида намоён қилди. Бундан ташқари, дунёвийлик билан боғлиқ барча қийинчиликларга қарамай, сиёсатчилар ва зиёлилар орасида мусулмон дунёсининг турли бурчакларида секуляризация тажрибасини такрорлашга чақириқлар ҳам мавжуд. Бу эса мусулмон жамоасининг диний ва тарихий воқелигига эътиборсизлик кўрсатади. Ҳақиқатда эса ду-

нөвий қарашлар чукур инқирозга юз тутмоқда, бу хорижий семантик муҳитда пайдо бўлган тушунчанинг оммавий ва танқидсиз қабул қилиниши натижасидир. Бундай қабул қилиш кўпинча ушбу тушунчанинг Ғарбда, ўз она тупроғида қандай ишлашини аниқ тушунмасдан, уни Шарқ тупроғига кўчиришда унинг маданиятининг диний, тарихий ва ижтимоий хусусиятлари ҳисобга олинмай қолган. Жамиятнинг асоси бўлган қонунчиликка таянадиган динни қабул қилиш ва уни ижтимоий ва сиёсий ҳаётдан ажратиш – аслида бу диндан воз кечишдир. Ҳаётнинг у ёки бу соҳасидаги таълимоти бекор қилишга қаратилган ҳар қандай уриниш унинг қисмларга бўлиниб ёки парчаланиб бўлмайдиган мустаҳкамлигига дуч келади.

ЎНИНЧИ БОБ

Ислом ислоҳоти: ҳаракат моделлари ва ислоҳот дастурлари

Ижтимоий ва маданий таназзулнинг тарихий омиллари

Дунё мусулмонлари ҳамжамиятининг заиф томонларини ва унинг пасайиш сабабларини кўриб чиқадиган асарлар муҳим аҳамиятга эга. Бироқ, уларнинг сони жуда оз ва улар тенг сифатли эмас. Ислом ислоҳотининг вазифасини белгилашда муҳим роль ўйнаган бир қанча олимлар мавжуд. Имом ал-Ғазолий (Ҳижрий V аср/ Милодий XI аср) ўзининг [*Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn*] (“Диний илмларни тирилтириши”) китобида Солиҳ Халифалик даври тугаганидан кейин содир бўлган воқеаларни батафсил ёритган. Ал-Ғазолий Исломдаги интеллектуал соҳага таъсир қилувчи инқирозни юмшатиш билан шуғулланган. Бу соҳада биз Пайғамбаримиз саҳобалари, уларнинг издошлари ва издошларининг эргашувчилари эгаллаб турган мавқеидан бир неча даража четланишларни қайд этишимиз мумкин. Улар диний матнларни таҳлил қилиб, улардан асосли хулоса-

лар чиқаришган, очиқ фикрлар ва далиллар олишган, муҳолифлар билан унумли баҳслашган ва ҳоказо. Мусулмонлар жамоатининг жоҳиллиги, золимлиги ва мутаассиблигига қарамай, ал-Ғазолий ва унинг издошларини илҳомлантирган ислоҳотчи руҳ Ислом тарихи давомида доимий равишда янгиланиб турди. Ушбу руҳ намён бўлган энг кўзга кўринган арбоблардан бири Жамолиддин ал-Афғоний эди. Пасайиш ҳаракатга таъсир кўрсатган сабабларни қуйидагича умумлаштириш мумкин: 1) Оғишларнинг илдизи ўз қоидалар, қонунлар, тамойиллар ва ахлоқий қадриятлар билан (мусулмон) динидан узоқлашиш жараёнида ётади; 2) Мусулмонлар жамоасидаги маънавий бирликнинг йўқолиши мусулмонлар турли тариқат ва тафаккур мактабларига (мазҳабларга) бўлинганда юз берган; 3) Халифалик ва сиёсий ҳокимият тизими сиёсий ва илмий соҳаларнинг ажралиб кетиши, шунингдек, зулм, адолатсизлик, шахсий манфаатларни жамоа манфаатига афзал кўриш ва мусулмон жамоасининг иқтисодиёти ва инфраструктурасини барбод қилган чет эл босқинлари билан бузилди.

Ислоҳотчилар ҳаракатини Жамолиддин ал-Афғоний ва Муҳаммад Абду бошқарган, кейинчалик бу ташаббус Ҳасан ал-Банно (1906-1949) томонидан асос солинган “Мусулмон биродарлар” диний-сиёсий ташкилотига ўтди. Миср олими Муҳаммад ал-Ғазолий (1917-1996) мусулмон жамоасининг ижтимоий ва маданий таназзулининг асосий сабабларидан бири сифатида бошқаларнинг беҳабарлиги деб ҳисоблаган. Мусулмонлар ўз дунёсини янада аниқроқ англашлари ва жамият сифатида ривожланиш талабларига жавоб беришлари учун уларни ривожланиш жараёнининг катализатори бўлиб, хизмат қиладиган “ташқи” ва “ички” фаолият билан шуғулланишга чақирди. Таҳа Жобир ал-Алвоний (Taha Jabir Alalwani) вазифанинг бузилиши (дисфункция) ва мувозанатнинг йўқлиги (дисбаланс) соҳаларини аниқлаш орқали Ислом ислоҳоти муаммосини ҳал қилишга киришди.

Халқаро ислом тафаккури институти (The International Institute of Islamic Thought – IIIT) Исломда тараққиёт тарафдори бўлган мусулмон мутафаккирларининг бир қаторларига сўз берадиган санокли

муассасалардан биридир. Улар ўз асарларида қуйидаги мақсадларни кўзлайдилар: мусулмонлар жамоаси олдида турган энг долзарб муаммоларни аниқлаш; ижодий ёндашувни қўллаш орқали Ислоҳ меросини жонлантириш; бошқаларга маърифат тарқатиш ва бу мақсадга эришиш усуллариини тушунтириш орқали белгиланган менталитетга таъсир қилиш.

Илтиҳод ва янгилаиш

Ислоҳотчи ҳаракатлар ҳақидаги тадқиқотларнинг аксарияти ушбу ҳаракатларни фақат тарихий нуқтаи назардан кўриб чиқади. Амалга оширилаётган ислоҳот саъй-ҳаракатларида уларнинг аҳамиятини инобатга олган ҳолда, биз ислоҳот борасида кўпроқ изланишларга муҳтожмиз. Жамолиддин ал-Афғоний, Муҳаммад Абду ва Рашид Ризо томонидан бошланган замонавий салафий ислоҳот ҳаракати ўзидан олдинги ҳаракатларга асосланади ва кейинги барча ҳаракатларда ўз изларини қолдиради.

Ал-Афғоний инқилоб шакли сифатида оммавий ҳаракатларга алоҳида эътибор берди ва қонуний конституциявий бошқарувда, парламент кенгашларини ислоҳ қилишда, шунингдек, маслаҳат ва сайлов жараёнига асосланган тизимни тузишда иштирок этишга чақирди. Муҳаммад Абду учун, аксинча, оммавий ҳаракат ижтимоий ва сиёсий ўзгариш жараёни кам аҳамиятга эга эди. Абду “омма”ни ва “кенг жамоа”ни “ақлсиз машиналар” билан таққослаб, уларга ишонмаган. Бинобарин унинг саъй-ҳаракатлари *Дар ал-Улум* [*Dār al-'Ulūm*] каби янги таълим муассасаларини яратишга, ҳамда ал-Азҳар университети, Диний вақфлар вазирлиги ва Ислоҳий диний маҳкамалар сингари мавжуд муассасаларини ислоҳ қилишга қаратилган.

Абдунинг ислоҳотлари одамларга ўз мамлакати аҳамиятини англаб, миллий ғурур ва ўз ватани тақдирига дахлдорликни ҳис этиш, шунингдек, ягона жамоа руҳини ўстириш ва миллий иқтисодиётни такомиллаштиришга ёрдам беришга қаратилган. Иймон соҳасида Абду одамларни тақдир тўғрисидаги таълимотдан озод қилишга

ва уларнинг эътиборини ваҳий билан ёнма-ён ҳаракат қилишга чақирувчи ақл неъматига қаратишга интилди. Абду берилганлик, мазҳабпарастлик ва кўр-кўрона *тақлид* билан курашишга жазм этди, у ижтимоий тараққиёт, институционал ислоҳотлар ва ўтмиш олимлари меросини қайта тиклаш манфаати учун “ижтиҳод эшикларини” қайта очишга чақирди.

Ал-Афғоний ва Абду томонидан бошланган салафийлар ислоҳоти ҳаракати мусулмон мутафаккирларининг мусулмон жамоасининг ички муаммоларига, шунингдек, мустамлакачиликка қарши курашда жамоа дуч келган ташқи муаммоларга мурожаат қилишига кучли туртки берди. Салафий мактаби аслида Ислом кадриятлари ва тушунчаларини ҳозирги замон эҳтиёжлари асосида қайта кўриб чиқиш масаласини кўтаришга муваффақ бўлди. Шу тарзда, бу кадриятлар ва тушунчалар янги долзарбликка эга бўлди. Бирок, Ғарб ёки замонавий тушунчаларни қайта кўриб чиқиш учун ҳеч нарса қилинмади ва охир-оқибат зарур ўзгаришларга олиб келмади.

Муваффақиятсиз тажрибаларни баҳолаш

Бу тажрибаларни ўрганиш орқали биз уларнинг кучли томонларини аниқлаб, концепция, қабул қилинган ҳаракатлар ва амалга ошириш йўллари даражасида ҳам уларнинг заиф томонларини тузатишга ҳаракат қилишимиз мумкин. Яхши ёки ёмон томонга ўзгаришлар шахслар томонидан эмас, балки “одамлар”гина, яъни жамоа томонидан амалга оширилса, ўшанда содир бўлади. Шундай қилиб, агар жамият таълим-тарбия орқали фикрлаш тарзида ижобий ўзгаришларни амалга оширса, унда ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам самарали ўзгаришлар бўлади. Ислоҳотлар учун мустаҳкам диний асосга эга бўлиш учун бизга Қуръон ва суннатга асосланган Ислом ҳукуки ва таълимоти масалалари ҳақида аниқ тушунча керак. Замонавий талқинлар бизнинг замонамизнинг муаммоларини ҳал қилишга муносиб ҳисса қўшиши учун улар табиий ва ижтимоий фанлардаги сўнгги ўзгаришларга ҳамда замонавий технологик ютуқларга мос келиши лозим.

Бирок, “атомизм” ва “элитизм”нинг фикр ва ҳаракат соҳаси учун ҳалокатли оқибатлари мавжуд. “Атомизм” деганда мен Ислом таълимотини мақсадларга эришиш ва жамиятнинг муайян гуруҳи ёки табақаси манфаатларини бошқалар ҳисобига ҳимоя қилиш воситаси сифатида қарашга мойилликни назарда тутяпман. “Элитизм”га келадиган бўлсак, бу шуни англатадики, агар ғоя ишончни илҳомлантирса ва ғайратни яратса, шунингдек, самимий истак ва ишлашга ҳамда у учун қурбон қилишга тайёр бўлса, ўшандагина ғоя муваффақиятли бўлади. Икки шарт бажарилмас экан, ҳеч бир жамоа ҳар қандай ақлий ёки мафкуравий оқимни чин кўнгил билан қўллаб-қувватламайди. Биринчидан, ушбу жамоа аъзолари оқимнинг мақсад ва вазифаларини тушунишлари керак, иккинчидан, бу оқим улар ҳақиқатан ҳам дуч келадиган муаммоларга ечимлар топишини билишлари зарур. Жамоа ислоҳотлар жараёнида у ёки бу тарзда тўлиқ иштирок этиши лозим ва аксарият Ислом қонунчилигида жамоа манфаатлари ҳисобга олинади.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Замонавий Ислом тафаккури: ягона занжирнинг синган ҳалқаларини тиклаш

Кўплаб Исломий ислоҳотлар ҳаракатларининг муваффақиятсизлиги кенг миқёсда аниқланиши ва тузатилиши керак бўлган чуқур илдиз отган камчиликларнинг мавжудлигига ишора қилмоқда. Бу нуқсонларга сабаб бўлган тушунчаларнинг инновацион, ислоҳотчи талқинлари ва қайта кўриб чиқишини илгари суришдан ташқари, замонавий Ислом тафаккури занжиридаги уч асосий ҳалқага, яъни, фикр ва ҳаракат учун диний асослар, мўътадиллик ва амалий қўлланишига ҳам эътибор бериш лозим.

Фикр ва ҳаракат учун диний асос яратиш

Уч ҳарфли *'-q-d* илдизидан келиб чиққан, эътиқод рамзини белгилаш учун ишлатилган, арабча “*ақида*” [*'aqīdah*] сўзи “боғламоқ” ёки “тўқмоқ” маъносига эга. Биз қалбларимизни ёки интилишларимизни маълум бир ҳақиқат ёки идеалга “боғлаб” ёки “тўғрилаб” кўйганимизда, бу ҳақиқат ёки идеал бизни бошқарадиган кучнинг манбаига айланади. Бирлашиш ва озод қилиш, боғлаш ва ечиш нуқтаи назаридан буни айтиш мумкинки, Ислолдаги ишонч заифлашиб, поклигини йўқотгач, худди тугунлари очилган бўлса, аркон энди елканни ушлаб туrolмаслигидек, эътиқодлар мусулмонлар жамоасини бир-бирига боғлаб туриш қобилиятини йўқота бошлади. Агар мусулмонлар жамоасининг ўз таълимотларини тушуниши бузилган, номувофиқ ёки тўлиқсиз бўлса, бу уларнинг бутун цивилизацияси ҳолатига таъсир кўрсатиши муқаррар.

Ислом таълимоти ҳар бир мусулмоннинг қалбида ҳар хил даражада жаранглайди. Улардан бирига тушунча, бошқасига – бу таълимотнинг ҳақиқатига ишониш, учинчисига эса – фикрлар ва ҳаракатлар учун, шу жумладан, унинг тадқиқотлари ва улар олиб келадиган натижалар учун нуфузли қўлланма деб ҳисоблаш қарори мос келади. Ижтимоий адолат ва инсон ҳуқуқлари қадриятлари билан боғлиқ бўлган Ислом таълимотларининг концептуал доирасидан сиёсий соҳани ажратиб бўлгач, кўплаб мусулмонлар бу зулмни қонунийлаштириш учун қилинган деб ўйлай бошладилар. “Адолатли золим” ва “чексиз ўта тартибсизликдан кўра шафқатсиз золим яхшироқ” каби иборалар пайдо бўлди.

Ал-Нажжор Ислом таълимоти билан ҳуқуқ ўртасидаги алоқани мустаҳкамлаш учун замонавий мусулмон мутафаккирлари томонидан амалга оширилиши керак бўлган кетма-кет икки қадамни таклиф қилди. Биринчиси, Ислом ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган барча муҳим масалаларни назарий жиҳатдан ўрганиш. Иккинчиси, чиқарилган ҳар бир ҳуқуқий қарорнинг мустаҳкам назарий асосини таъминлаш, токи у Ислом ҳуқуқининг ўзига хос талабларига ҳам, бу талабларни шакллантирган умумий тамойилларга ҳам жавоб берсин.

Центристлар йўналганлиги

Арабча w-s-t илдизи бирор нарсанинг маркази, бирор нарса ўртада ёки икки чегара ўртасида жойлашган деган маънони англатади. Шунинг учун у адолат ва одиллик билан боғлиқ. Аллоҳ Таоло “Бақара” сурасида “... ўрта миллат қилдик...” деб, мусулмонлар жамоасини ўрта уммат сифатида белгилайди. (2:143) “Центризм” ёки “мўътадиллик” кенг камраб олувчи Исломнинг ўзига хос хусусияти ва барча исломий ҳуқуқшунослигининг асосини ташкил этувчи ҳарёқлама раҳбарлик тамойилидир. Центризм тушунчаси фикр ва қилиқларни, тасаввур ва ҳаракатни бошқаради. Исломнинг ана шу хусусияти унинг бундай буюк цивилизацияга асос бўлишига имкон берди. Бироқ, бу цивилизация Қуръонда айтиб ўтилган “ўрта йўли”дан ўта ортиқлиги ёки етишмовчилик йўналишида кетиши туфайли мувозанат бузилганлиги сабабли таназзулга юз тутди. Мўътадиллик тамойили мусулмонларнинг руҳ ва вужуд уйғунлигида, шунингдек, диний қадриятлар билан ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаёт талаблари ўртасида зиддият бўлмаган тарзда яшашлари лозимлигини англатади.

Қандай қилиб биринчи мусулмонлар томонидан қабул қилинган ёндашувга қайтиш мумкин? Ислом таълимотини унинг соддалиги, аниқлиги ва софлигида қайта кўриб чиқишга; маънавий ривожланиш ва юракни тозалаш амалиёти сифатида ибодат қилишга; қадриятларнинг кучли мураккаб тизими сифатида ахлоққа; кенг истиқболга эга бўлган мослашувчан тузилма сифатида Ислом қонунига; изчил умумбашарий қонунлар билан бошқариладиган ҳаётга; олижаноб, Худо олдида ахлоқий жавобгар бўлган ва ақл билан таъминланган инсонга қайтиш керак. Ал-Қардавий анъанавийлик ва замонавийлик ҳақидаги мулоҳазаларида ҳам натижасиз ўтмиш савдои бўлиш ҳамда келажакка ҳаддан ташқари иштиёқдан огоҳлантиради. Унинг таъкидлашича, Ислом бу иккала ҳаддан ташқари ҳолатга тушмасдан, ўрта мавқени эгаллайди.

Амалий ёндашув ва асосли қўллашда ҳуқуқшунослик

Турли хил вақт, жой ва шароитларни ҳисобга олган ҳолда матнни ҳақиқий ҳаётий вазиятларга тўғри қўллашни тушуниш муҳимдир. Диний матнларни ҳақиқий ҳаётий вазиятларга татбиқ этиш мақсадида талқин қилиш зарурати турли хил шарҳлаб берувчи усулларни, шу жумладан, “*устухсан*” [*istihsān*] афзал ечимини ишлаб чиқишга олиб келди. “Истихсан” билан “мустақил фойдали ҳаракатлар” [*maṣāliḥ mursalah*], инсон манфаатларига риоя қилиш, Ислоом қонунларининг умумий мақсадларининг “*қиас*” [*qiyās*] натижаларидан устунлиги ва мустақил қизиқишга асосланган ҳукм “*устислаҳ*” [*istiṣlāḥ*] боғлиқ бўлади. “Истислаҳ” бирон бир қонуний Исломиё матнларнинг ҳеч бирида аниқ айтилмаган ва ҳеч қандай келишувга эга бўлмаган ҳолатда қонуний қарор чиқариш орқали муайян инсон эҳтиёжларини қондиришни назарда тутди. Аммо, афсуски, айнан мана шу усуллар мусулмон ҳуқуқшунослари ўртасида баҳс-мунозара мавзусига айланди ва уларни тан олган ҳуқуқшунос олимлар ушбу усуллар асосида тизимли амалий герменевтикани (яъни шарҳлаш санъати) яратмадилар.

Ал-Нажжорнинг “тушуниш усули” учта элементни ўз ичига олади: 1) тадқиқот, 2) маъхумлаштириш ва 3) интеграция. (яъни яхлит ҳолга келтириш) Ал-Нажжор нуқтаи назаридан матнларни англаш жараёни, бири иккинчиси орқали тушунилганда, мажмуадаги Ислоом ҳуқуқий ҳукмларини тушунишдир. Ал-Нажжор матнни тушунишнинг тўртта асосий ёндашувни белгилайди: 1) тилшунослик, 2) атайлаб қилинган (яъни, матн мўлжалланган мақсадларга тегишли), 3) тўлдирувчи (яъни, бошқа матнлар билан ўзаро тўлдирувчилик алоқасини ҳисобга олган ҳолда) ва 4) оқилона.

Ал-Нажжорнинг таъкидлашича, ҳуқуқий қоидаларни аниқ мақсадли қўллаш маълум бир методологияга амал қилишни талаб қилади. Унинг сўзларига кўра, бундай методологиянинг энг муҳим тамойили бу таснифлаш ёки табақаланишдир. Воқелик ҳам шахсларга, ҳам бутун жамоаларга тааллуқли кўплаб ҳолатлар, фактлар ҳамда ходисалардан иборат бўлиб, бу кўплик географик маконда

ва тарихий замонда турли хил шароитларда жойлашган. Шунинг учун ҳам бундай шахсий фарқларни ҳисобга олмаган ҳолда барча вазиятларда муайян қарорни бир хил қўллаш жиддий асоратларга олиб келиши мумкин. Бундан ташқари, бу нафақат белгиланган мақсаднинг муваффақиятсизлигига, балки бутунлай тесқари нарсага олиб келиши мумкин. Ҳақиқий ҳаётий вазиятда Ислом ҳуқуқий қарорларни қўллаш учун тўғри ёндашув амалийликни ва мўътадилликни, шунингдек, фикр ва ҳаракат учун мустаҳкам диний асосни талаб қилади. Ушбу элементларнинг барчаси ҳаётий зарур аҳамият касб этади, чунки уларнинг ҳеч бири яқка ўзи Ислом ҳуқуқий қарорларини тўғри қўллашни таъминлай олмайди. Лекин, уларнинг барчаси мавжуд бўлгач ва уларнинг барчаси тандемда ишлагач, биз замонавий Ислом тафакқурини ташкил этадиган занжирдаги бўғинларини тиклаймиз.

Муаллиф ҳақида

Саид Шаббар Марокаш – Бени-Меллал шаҳридаги Кади Айяд университетининг (Cadi Ayyad University) Санъат ва гуманитар факультетида профессор бўлиб ишлаган ва Ислом тафаккури, динлараро ва маданиятлараро мулоқотлар билан шуғулланадиган тадқиқот бўлимини бошқарган. Бундан ташқари, у цивилизацияларни ўрганиш илмий маркази ва Терминология бўйича тадқиқот гуруҳининг раҳбари бўлган. Таклиф этилган профессор сифатида Марокаш бошқа Араб мамлакатларидаги университетларда ҳам дарс берган. Бир қатор академик ва маданий жамиятларнинг аъзоси сифатида у миллий ва халқаро миқёсдаги кўплаб семинарлар ва конференцияларни ўтказишда фаол иштирок этган. Унинг нашрлари марокаш ва халқаро илмий журналларда, ҳамда даврий нашрларда бор.

Саид Шаббар ўзининг «Ижтиҳод ва янгиликлар» китобида ижтиҳоднинг замонавий мусулмон дунёсини ижобий жонлантириш ёки ислоҳ қилишдаги асосий ролини таҳлил қилишга уринади. Исломининг дастлабки асрларида олимлар Қуръон ва Суннатга асосланган ўз ақл-заковати ва мустақил мулоҳазаларига таяндилар, бироқ бир неча асрлардан сўнг уламолар умумий тамойилларни ишлаб чиққанларидан сўнг ижтиҳод эшиклари ёпилди. Зиёлилар, ислохотчилар, илоҳийчилар, либераллар, социалистлар, ҳаттоки секуляристлар ҳам ўз қарашлари орқали таназзулга қарши ҳаракатни тўхтатишга уриндилар, аммо бу уринишлар муваффақиятсиз тугади. Бугунги кунда мусулмонлар жамоасининг ҳолати турли хил ва ҳатто ўзаро фарқли позицияларнинг барча хилма-хиллигини ҳисобга олишга имкон бермайди. Мусулмон цивилизацияси ва маданиятининг раванқ топиш даврида барча зиддиятлар ҳал этилган эди, бу эса Исломининг куч-қудрати, бирлиги ва мустақиллигининг мустаҳкамланишига олиб келди. Бугунги кунимиздаги вазият энг долзарб масалаларга умумий эътиборимизни қаратишни талаб этади ва улар пухта белгиланган вазифа доирасида босқичма-босқич ҳал этилиши зарур.

Саид Шаббар Марокаш Бени-Меллал шаҳридаги Кади Айяд университетининг (Cadi Ayyad University) Санъат ва гуманитар факультетида профессор бўлиб ишлаган ва Ислом тафаккури, динлараро ва маданиятлараро мулоқотлар билан шуғулланадиган тадқиқот бўлимини бошқарган. Бундан ташқари, у Цивилизацияларни ўрганиш илмий маркази ва Терминология бўйича тадқиқот гуруҳининг раҳбари бўлган. Таклиф этилган профессор сифатида Марокаш бошқа Араб мамлакатларидаги университетларда ҳам дарс берган. Бир қатор академик ва маданий жамиятларнинг аъзоси сифатида у миллий ва халқаро миқёсдаги кўплаб семинарлар ва конференцияларни ўтказишда фаол иштирок этган. Унинг нашрлари марокаш ва халқаро илмий журналларда, ҳамда даврий нашрларда бор.